

Priverstinis Lietuvos-Lenkijos pasienio gyventojų iškeldinimas 1941 ir 1946 metais

JUOZAS GIBAS

El. paštas juozas.kirsna@gmail.com

Straipsnyje nagrinėjamas draudžiamosios pasienio zonos Lietuvos-Lenkijos pasienyje sudarymo ir SSSR pasienio kariuomenės bei sovietų valdžios įvykdyto priverstinio gyventojų iškeldinimo klausimas. 1940 m., tik okupavusi Lietuvą, SSSR ėmėsi stiprinti valstybės sieną. Iš 800 m pasienio juostos nuspręsta iškeldinti visus gyventojus. Šis sumanymas pradėtas įgyvendinti 1941 m. pavasarį, tačiau iki galo iškeldinti gyventojus sutrukdė karas. 1946 m. pabaigoje tas vykdyta antrą kartą: gyventojai buvo iškelti, jų sodybos sunaikintos galutinai. Iki tol tankiai gyventas pasienio ruožas virto dykra. Straipsnyje atskleidžiama gyventojų iškeldinimo eiga, chronologija ir mastas.

Raktažodžiai: kartografinė analizė, Lietuvos-Lenkijos pasienis, pasienio kariuomenė, pasienio zona, valstybinė siena

ĮVADAS

Problematika. 1940 m., vos okupavusi Lietuvą, SSSR pradėjo stiprinti valstybės sieną. Pagal SSSR pavyzdį, išilgai valstybės sienos buvo sudaryta draudžiamoji pasienio zona ir įvestas pasienio režimas. Iš 800 m pasienio juostos nuspręsta iškeldinti visus gyventojus. Šį sumanymą okupacinė valdžia pradėjo vykdyti 1941 m. pavasarį, tačiau įgyvendinti jį iki galo sutrukdė karas. Pasibaigus karui, 1946 m. pabaigoje, žmonių iškeldinimą vykdė antrą kartą – gyventojai buvo iškelti, o jų sodybos sunaikintos galutinai. Deja, informacijos apie šių įvykių eigą ir pasekmes trūksta, o ir pats faktas žinomas tik siauram specialistų ratui ir pasienio rajonuose gyvenantiems ar iš čia kilusiems žmonėms.

Draudžiamoji pasienio zona, 800 m pasienio juosta ir vielos užtvaramis atitverta uždara teritorija (pasienio zona) neretai painiojamos, o ir vietos gyventojai jas vadina kitaip. Pasienio juostos, iš kurios vyko iškeldinimas, plotis neretai nurodomas skirtingo dydžio. Minėtos pasienio režimą lemiančios struktūros nebuvo pažymėtos jokioje kartografinėje medžiagoje. Visa tai apsunkina Lietuvos-Lenkijos pasienio rajonų tyrimus. Šie ne visai aiškia prasmę turintys pasienio ruožo apibūdinimai, taip pat tai, kad bėgant laikui pakito sąvokų „pasienio zona“ ir „pasienio juosta“ teisinis apibrėžimas ir supratimas, sukelia nemažą

painiavą. Dėl šios priežasties netgi retai pasienio tema pasirodantiuose informacinio pobūdžio publikacijose pasitaiko netikslių ir iškraipytų faktų.

Tyrimo tikslas – rekonstruoti draudžiamosios pasienio zonos Lietuvos-Lenkijos pasienyje sudarymo ir gyventojų iškeldinimo iš jos eigą. Tyrimo metu spręsti keli uždaviniai: 1) nustatyti iškeldinimo ir okupacinės valdžios veiksmų chronologiją; 2) nustatyti pasienio zonos, 800 m pasienio juostos ir teritorijos, iš kurios buvo iškelti gyventojai, ribas ir įvertinti šių arealų erdvinį tarpusavio ryšį; 3) nustatyti iškeldinimo mastą – likviduotų sodybų ir iškeltų gyventojų skaičių.

Istoriografija. Gyventojų iškeldinimo iš pasienio klausimas priklauso lietuvių tautos kovų ir kančių istorijai, tačiau, skirtingai negu partizaninis karas ar trėmimai, lig šiol nebuvo išsamiau nagrinėtas. Lietuviams pokaris ir jo pasekmės buvo kur kas skausmingesnės ir savo mastu nustelbė minėtą problemą. Valstybės sienos, pasienio tema okupacijos metais buvo „pavojinga“. Į pasienio zoną nebuvo galima įžengti, o patekimas į jai gretimas teritorijas buvo apribotas. Tema nebuvo tyrinėta ir atkūrus nepriklausomybę. Pasienis buvo gili provincija ir patekti ten buvo sudėtinga. Keliai per daugelį metų sunyko, teritorija apaugo neįžengiamais krūmynais.

Draudžiamosios pasienio zonos sudarymo ir gyventojų iškeldinimo klausimą paliečia Juozas Matusevičius straipsnyje apie sovietinę armiją Lietuvos pasienyje [50]. Autorius daugiau koncentruojasi į pirmosios okupacijos laikotarpį ir apie pokario metų iškeldinimą nerašo. Apie pasienio kariuomenę pokario metais rašoma Juozo Starkausko straipsnyje [51]. Jame daugiausia vietos skiriama pasienio kariuomenės kovai su partizanais, o gyventojų iškeldinimo tema neliečiama. Tačiau straipsnis pateikia vertingos informacijos apie pasienio kariuomenės struktūrą ir išdėstymą, sienos stiprinimo darbus. Netiesiogiai su nagrinėjama tema susiję pokario metų įvykiai pasienyje aprašomi Rimanto Zagrecko sudarytame leidinyje [53].

Aktualių darbų yra parengę Lenkijos istorikai. Lenkijos sienų raidą, jų pertvarkymą po Antrojo pasaulinio karo aprašė Piotras Eberhardtas [43], Lenkijos rytinės sienos delimitacijos ir demarkacijos klausimą po Antrojo pasaulinio karo tyrinėjo Marekas Kietlinskis [46].

Šaltiniai. Spręsti tyrimo uždavinius padėjo kelios šaltinių grupės. Pirmiausia – tai **kartografinė medžiaga**. Sovietų kariškiai pokario metais Lietuvos teritorijoje parengė naują 1:25 000 mastelio topografinę nuotrauką, kuria remiantis buvo išleistas 1:25 000 mastelio topografinis žemėlapis [38]. Pasienio su Lenkija lapai sudaryti 1946–1947 metais. Sudarymui panaudota 1946 m. skrydžio aeronuotrauka, todėl pažymėti elementai atitinka realų to meto kraštovaizdį [45, 113]. Žemėlapis vertingas tuo, kad jame matomas tikslus sodybų vaizdas prieš pat jų likvidavimą. 1955–1956 m. Lietuvos pietvakarių teritorijai parengta nauja topografinė nuotrauka ir jos pagrindu išleistas naujas 1:25 000 mastelio topografinis žemėlapis [39]. Jo lapai sudaryti 1957 metais. Šiame žemėlapyje matyti kaimų ir jų sodybų būklė jau po gyventojų iškeldinimo. Minėti žemėlapiai yra vieni iš pagrindinių tyrimo šaltinių. Kartografinės medžiagos palyginamoji analizė leidžia nustatyti po gyventojų iškeldinimo įvykusius kraštovaizdžio pokyčius, sunaikintų sodybų vietas ir jų kieki.

Pirmuosiuose pokariniuose stambaus mastelio žemėlapuose pasienio teritorija dar buvo vaizduojama, o vėlesniuose – jau ne, jos vietoje buvo baltas laukas. Informacija apie pasienį buvo griežtai saugoma. Todėl pasienio zonos ribas ir kelių tinklo pokyčius padėjo nustatyti 1:50 000 mastelio 1974 m. JAV [37] ir 1:10 000 mastelio jau nepriklausomoje Lietuvoje [34] išleisti žemėlapiai. Lokalizuojant sodybų vietas papildomą informaciją suteikė prieškariniai 1:100 000 mastelio Lietuvos Respublikos [35] ir 1:50 000 mastelio sovietiniai [40]

žemėlapiai. Kaip papildoma kartografinė medžiaga buvo naudoti XIX a. kaimų [36] ir XX a. antrosios pusės kolūkių planai [32; 33].

Kita šaltinių grupė – tai **archyvuose esantys dokumentai**, kuriuose saugoma įvairaus pobūdžio su gyventojų išskeldinimu susijusi medžiaga. Bylose esančių dokumentų kiekis ir pobūdis skiriasi ir priklauso nuo konkrečių jų sudarytojų – tuometinių sovietinės valdžios centrinių ir vietos institucijų. Dauguma centrinių valdžios įstaigų dokumentų surašyti rusų kalba ir pažymėti grifu „slaptai“. Didžiąją dokumentų dalį sudaro prieš karą vykusio išskeldinimo medžiaga, esanti Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) LKP CK fonde, kuriame saugomi ir gyventojų sąrašai. Nemažai vertingos medžiagos yra Lietuvos centriname valstybės archyve (toliau – LCVA) esančiame Seinų apskrities VK fonde. Tačiau apie pokario metais vykusį išskeldinimą archyvinės medžiagos nėra daug, o gyventojų sąrašų nepavyko rasti. Išimtis – Kauno regioninio valstybės archyvo Marijampolės filiale (toliau – KRVAMF) esantis Vilkaviškio apskrities VK fondas, kuriame saugomi išskeldinamų gyventojų nekilnojamojo turto įkainojimo aktai [26]. Nustatyti ir patikslinti gyventojų tapatybę padėjo LCVA esantys dokumentai, tokie kaip tarpukario žemės savininkų sąrašai [1], Lietuvos pasienio policijos sudaryti gyventojų sąrašai [2] ir vokiečių okupacinės valdžios 1942 m. vykdyto gyventojų surašymo duomenys [21].

To meto įvykius padeda atkurti **interview būdu surinkti žmonių pasakojimai**. Apklausinti pasienio rajonuose gyvenantys ar gyvenę vyresnio amžiaus žmonės, dauguma jų buvo minėtų įvykių liudininkais. Jų suteiktos žinios padėjo lokalizuoti sodybų vietas ir nustatyti jose gyvenusių žmonių tapatybę. Straipsnyje cituojami pasienio – Gražiškių, Liubavo, Sangrūdės ir Rudaminos valsčių kaimų gyventojų prisiminimai. Citatų autoriai pateikiami nuorodoje puslapių pabaigoje. Liudininkų kalba netaisyta. Straipsnyje pateikiami prisiminimai priklauso sakininės istorijos sričiai. Jos specifiką lemia pagrindinis šaltinis – interview, kurio informacija visuomet subjektyvi, turi asmeninės interpretacijos atspalvį. Interview medžiaga dėl suprantamų priežasčių vertinta kritiškai.

Nemažai naudingos informacijos suteikia tarsi prieš daug dešimtmečių užkonservuoti pasienyje išlikę sodybų, kapinių ir buvusio kelių tinklo pėdsakai. Paradoksaliau, tačiau uždaras pasienio režimas prisidėjo, kad šie materialios atminties liudininkai būtų išsaugoti.

Tyrimo objektas. Tyrimo objektas – Lietuvos-Lenkijos valstybės siena, kuri sovietinės okupacijos metu buvo SSSR valstybės sienos dalis. Tyrime nekeliamas uždavinys aprėpti visą valstybės sieną LSSR ribose. Pasirinkta viena iš sienos atkarpų, besiribojusi su Lazdijų (anksčiau Seinų) apskrities Sangrūdės (anksčiau Punsko) valsčiumi. Dėl to pavyko labiau susikoncentruoti į išskeldinimo vyksmą pačiame pasienyje, detaliau įvertinti išskeldinimo mastą ir pasekmes.

Pasirinkimą tirti šią atkarpą lėmė keletas priežasčių. Tai buvo mažo miškingumo, intensyvaus žemės ūkio rajonas, turintis tankų vienkiemį tinklą. Didesnis sodybų skaičius leidžia daryti tikslesnes jo pokyčio išvadas. XX a. 3-jo dešimtmečio pradžioje Punsko parapijos kaimų žemė buvo padalyta tarp dviejų valstybių, todėl abipus sienos gyvenančius žmones istoriškai siejo glaudūs giminystės ir socialiniai ryšiai. Tai turėjo įtakos žmonių judėjimui per sieną. Ją kirsdavo ir su sovietine valdžia kovoję ir atsparos punktus Lenkijoje turėję Lietuvos ginkluoto pogrindžio dalyviai. Šio valsčiaus pasirinkimas leido sieną pamatyti ir už jos esančių etninių žemių kontekste. Tyrimo metu išmatuotas valstybės sienos ilgis Sangrūdės valsčiaus ribose siekė 15 680 m.

Metodika. Tyrime naudota Geografinių informacinių sistemų (toliau – GIS) programinė įranga padėjo nustatyti aptariamos teritorijos erdvinius pokyčius laike ir atlikti kitas

užduotis. Perkėlus šaltinių duomenis į erdvinį vaizdą, yra lengviau suvokti tam tikroje teritorijoje vykusių dinaminius procesus, pamatyti, kaip keitėsi pasienio vaizdas bėgant laikui. Pasielkus GIS ir naudojant kartografinės medžiagos palyginamosios analizės metodą, nustatytos pasienio zonos ir pasienio juostos ribos, likviduotų sodybų vietos, atlikti įvairūs skaičiavimai.

Sąvokos. LSSR MT 1946 m. rugsėjo 20 d. priėmė nutarimą „Dėl draudžiamos pasienio zonos ir pakrantės pasienio juostos Lietuvos SSR ribose“ [23, 213]. Šiuo nutarimu nustatytą draudžiamąją pasienio zoną sudarė 800 m ir 2 km (prieš karą – 7,5 km) pločio pasienio juostos. Iš 800 m pasienio juostos turėjo būti išskeldinti visi gyventojai ir pašalinti visi jiems priklausę statiniai. Žemė pasienio juostoje turėjo pereiti pasienio kariuomenės žinion. Draudžiamajoje pasienio zonoje buvo įvestas pasienio režimas. 1954 m. kovo 15 d. LSSR MT priėmė naują nutarimą, kuriame pasienio juostos jau nebuvo minimos, o draudžiamosios pasienio zonos dydį nusakė ją sudarančių apylinkių teritorija. Nutarime pažymima, kad pasienio kariuomenės žinioje paliekamas anksčiau jai priskirtas 800 m pasienio juostoje esantis žemės plotas [29, 231]. Išilgai sienos spygliuotos vielos užtvaramis buvo atitverta draudžiamosios pasienio zonos dalis, į kurią niekas negalėjo patekti. Ši teritorija šaltiniuose niekaip neįvardijama, todėl tyrime jai apibūdinti pasirinktas vietos gyventojų vartotas terminas *pasienio zona*.

Tiek dokumentuose, tiek įvairaus pobūdžio publikacijose, be minėtųjų, galima rasti įvairių kitų pasienį ir pasienio režimą apibūdinančių sąvokų, kartais gana prieštaringų. 800 m pasienio juosta dar vadinama draudžiama pasienio juosta, 800 m pasienio ruožu ar 800 m zona. Siekdami palengvinti gyventojų kontrolę, pasieniečiai draudžiamąją pasienio zoną suskirstė į dar mažesnes „pasienio zonas“ – 1-oji pasienio zona, 2-oji pasienio zona. Ši daugybė persipinančių pavadinimų neretai yra rusiškų terminų *запретная пограничная зона* ir *запретная пограничная полоса* vertimo į lietuvių kalbą rezultatas. Sąvokų gausa sukelia nemažą painiavą. Siekiant jos išvengti, tyrime vartojamos tik šios pasienio teritoriją apibūdinančios sąvokos:

draudžiamoji pasienio zona – nuo valstybės sienos į šalies gilumą einanti teritorija, kurioje galioja nustatytas pasienio režimas;

800 m pasienio juosta, 800 m juosta arba *pasienio juosta* – pasienio kariuomenės žinion perduota draudžiamosios pasienio zonos dalis. Jos plotis nuo valstybės sienos ribos buvo 800 m;

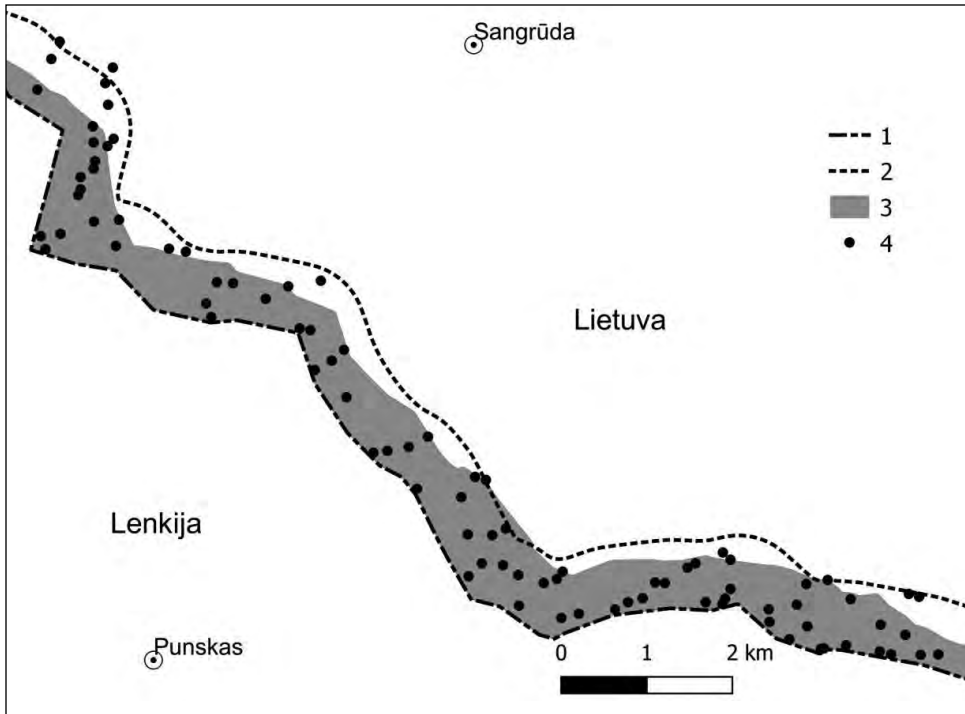
pasienio zona arba *zona* – spygliuotos vielos užtvaramis atitverta, prie valstybės sienos esanti draudžiamosios pasienio zonos dalis, į kurią buvo draudžiama patekti. Taip šią teritoriją vadino vietos gyventojai ir pasieniečiai (1 pav.).

Svarbu pažymėti, kad minėtos sąvokos yra susijusios su sovietinės okupacijos laikotarpiu ir nėra tinkamos šių dienų pasienio apibūdinimui.

RAJONO ISTORINĖ GEOGRAFINĖ APŽVALGA

Lietuvos-Lenkijos siena Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais

Lietuvos ir Lenkijos sieną tarpukaryje laikinai žymėjo demarkacijos (vėliau administracinė) linija. Kai 1939 m. rugsėjo mėn. Suvalkų kraštas buvo įtrauktas į Vokietijos reicho sudėtį, buvusios administracinės linijos atkarpa Užnemunėje virto siena su Vokietija. Po 1940 m. įvykdytos SSSR okupacijos tarpukaryje buvusi Lietuvos Respublikos siena su Vokietija ir administracinės linijos atkarpa Užnemunėje tapo SSSR ir Vokietijos siena. Lietuva tapo vienu

1 pav. Lietuvos-Lenkijos sienos atkarpa Sangrūdės valsčiaus ribose XX a. 5–9 dešimtmetyje: 1 – valstybės siena; 2 – 800 m pasienio juosta; 3 – pasienio zona; 4 – likviduotos sodybos

iš SSSR administracinių vienetų – LSSR, o jos ribos vakaruose ir pietvakariuose sutapo su SSSR valstybės siena [44, IIf].

1945 m. rugpjūčio 16 d. tarp SSSR ir Lenkijos pasirašyta sutartis dėl valstybės sienos. Sienos su Lietuva atkarpoje sovietų pusė nekvestionavo tarpukariu egzistavusios sienos padėties ir ji, skirtingai negu Ukrainos ir Gudijos atvejais, nebuvo ginčijama [43, 229]. Nustatant sieną Lietuva nedalyvavo ir jos interesams niekas neatstovavo. Taip susidarė išskirtinė situacija – Lietuva, kaip politinis subjektas, nedalyvavo, kai buvo nustatomos jos sienos [48, 161].

1946 m. lapkričio 6 d. buvo baigti sienos delimitacijos darbai [46, 113]. Sienos demarkacija atlikta 1946–1947 metais. Po Antrojo pasaulinio karo LSSR administracinė riba ir kartu SSSR valstybės siena su Lenkija ne visiškai atitiko pirmosios okupacijos metais buvusią sieną. Demarkuojant praktiniais sumetimais siena buvo tiesinama. Sangrūdės valsčiuje pakeitimai buvo nežymūs. Paminėtina tik tai, kad tarpukariu visas Trumpalių ežeras priklausė Lietuvai, o demarkuojant pietvakarinis ežero krantas su šalia buvusią sodyba priskirti Lenkijai. Sodybos šeimininkas Pranas Senda prieš karą buvo įtrauktas į išskeldinamų iš pasienio sąrašus, tačiau po karo jo namai jau atsідūrė Lenkijoje [38; 40; 46, 115]. Didesni sienos pakeitimai daryti Gražiškių ir Vištyčio valsčiuose. Gražiškių valsčiuje nuo Lietuvos atkirsta ir prie Lenkijos prijungta beveik 140 ha ploto Graužinių kaimo pietinė dalis su Graužinių ežeru. Kaip kompensacija prie Lietuvos prijungtas mažesnio ploto Misiškių iškyšulys Vištyčio valsčiuje [38; 40; 46, 117].

Po nepriklausomybės atkūrimo sieną tarp Lietuvos ir Lenkijos nustatė 1996 m. kovo 5 d. Lietuvos Respublikos ir Lenkijos Respublikos sutartis dėl bendros valstybės sienos. Joje pažymima, kad sienos linija nubrėžta pagal sienos dokumentaciją, parengtą remiantis 1945 m. rugpjūčio 16 d. Lenkijos ir SSSR sutartimi dėl valstybių sienos [48, 160]. Valstybės sienos linijos padėtis 2018 m. vasario 17 d. apibrėžta sienos dokumentacijoje, pagal kurią bendras valstybių sienos ilgis yra 104,4 km [31, 44].

Aptariamo rajono charakteristika

Gyventojų išskeldinimo problemas teko spręsti visoms vakariniame SSSR pasienyje buvusioms sovietinėms respublikoms, įskaitant vien jūrinę sieną turinčias Estiją ir Latviją. O 1941 m. išskeldinimą patyrė ir SSSR aneksuotos Balstogės srities Lenkijoje gyventojai.

Geopolitiniu požiūriu SSSR valstybės siena LSSR ribose pirmosios ir antrosios okupacijos metais skyrėsi. Vokietijai okupavus Suvalkų kraštą, siena su Vokietija tęsėsi nuo Baltijos jūros beveik iki Nemuno Užnemunės pietuose. Po karo sienos su Vokietija nebeliko. Jos vietoje atsirado siena su Lenkija ir Rusijai priklausančia Kaliningrado sritimi. Pirmosios okupacijos metais išskeldinimą patyrė ir su Rytų Prūsija (įskaitant Klaipėdos kraštą) besiribojusių Kretingos, Tauragės, Raseinių (vienas valsčius), Šakių ir Vilkaviškio apskričių gyventojai.

Su Vokietijos okupuota Lenkija ribojosi aštuoni Lietuvos valsčiai: Vištyčio, Gražiškių, Liubavo, Punsko (vėliau Sangrūdės), Rudaminos, Lazdijų, Veisiejų ir Kapčiamiesčio. Vokietijai okupavus Lietuvą, 1941 m. liepos 17 d. Seinų apskritis buvo pervadinta Lazdijų apskritimi, o Punsko valsčius tapo Sangrūdės valsčiumi. Aptariamas rajonas iki XX a. 3-jojo dešimtmečio pradžios priklausė Punsko parapijai. Demarkacijos (vėliau administracinė) linija istoriškai susiformavusią bendruomenę padalijo į dvi dalis. Šiaurinė Punsko valsčiaus ir parapijos dalis liko Lietuvoje, kur buvo įkurta nauja Sangrūdės parapija. Nutrauktus socialinius ir ekonominius santykius bent iš dalies palaikė stiprūs giminystės ryšiai tarp abiejose sienos pusėse gyvenusių žmonių.

Gyventojų išskeldinimą patyrė 11 valsčiaus kaimų: Gunkliškiai, Žagariškė, Trumpaliai, Giluišiai, Naujieji Alksnėnai, Senieji Alksnėnai, Valinčiai, Burokai, Užukalniai, Paliūnėliai ir Berezinkai. Paliūnėlių kaimas tarpukariu buvo atskiras teritorinis vienetas, todėl, nors ir prijungtas prie Berezinkų kaimo, tyrime išskiriamas kaip savarankiškas. Punsko valsčiuje administracinė linija, skirtingai negu kituose valsčiuose, dalijo kaimų žemes. Daugelio ūkių žemė buvo išsidėsčiusi abiejose sienos pusėse, ir tai kėlė daug problemų ūkininkams, nors šie dirbti žemę galėjo. Administracinę liniją buvo leidžiama kirsti su Lietuvos pasienio policijos išduotais leidimais [3, 13]. Minėti kaimai labai skyrėsi savo dydžiu. Didžiausias kaimas buvo Burokai. 1923 m. Lietuvai priklausiusią kaimo dalį sudarė 34 ūkiai su 197 gyventojais [52, 268]. O Lietuvos pusėje esančioje Valinčių kaimo dalyje buvo tik 4 sodybos.

Prasidėjus sovietinei okupacijai, stabilus demografinis etapas pasienyje baigėsi. 1941 m. sausio 10 d. SSSR ir Vokietija pasirašė sutartį dėl gyventojų mainų. Pirmiausia iš Lietuvos išvyko dauguma vokiečių tautybės žmonių. Paskutiniai repatriantai namus paliko 1941 m. kovo mėn. pabaigoje [41, 81]. Nemažai vokiečių, vietos gyventojų vadinamų „prūsais“, gyveno ir pasienyje su Lenkija, ypač jo vakariniame pakraštyje – Vištyčio ir Gražiškių valsčiuose. Didelė dalis Punsko valsčiuje gyvenusių vokiečių buvo sulietuvėję, nuo lietuvių dažniausiai juos skyrė tik priklausymas kitai krikščioniškai konfesijai. Punsko valsčiuje tarp iš pasienio išskeldinamų ūkių pateko trys vokiečių sodybos, visos Giluišių kaime. Pagal minėtą sutartį tuo pat metu į jau sovietinę Lietuvą buvo deportuojami Suvalkų krašto lietuviai. Po ilgų klaidžiojimų nemažai jų apsisusto netoli sienos su Lenkija esančiuose kaimuose. Frontui

pajudėjus į vakarus, dalis jų sugebėjo grįžti į gimtuosius namus [41, 183]. Vėliau, sustiprinus sienos apsaugą, jie to padaryti nebegalėjo. Nemaža tremtinių dalis pasiliko Sangrūdės valsčiuje. Dėl 5-ajame dešimtmetyje vykusių demografinių pokyčių gerokai pasikeitė kaimų gyventojų sudėtis. Į ištuštėjusias sodybas kėlėsi nauji gyventojai – Suvalkų krašto tremtiniai, išskeltieji iš pasienio zonos, atvykėliai iš tolimesnių vietovių.

Valstybės sieną dažnai kirsdavo valsčiuje veikusios ir atsparos punktus Lenkijoje turėjusios Tauro apygardos Vytauto rinktinės 4-osios kuopos partizanai. Iš aplinkinių kaimų kilę ir vietovę gerai pažinoję vyrai sudarė būrį, kuris bazavosi Lenkijos teritorijoje. Būrio paskirtis buvo vykdyti žmonių pervedimus per sieną. Iki 1947 m. pabaigos šis kelias padėjo palaikyti ryšį su Vakarais [53, 27]. Partizanų ryšininkas Kostas Kubilius savo prisiminimuose rašo, kad, gabendamas iš užsienio paštą, jis perėjo per sieną 13 kartų [47, 127]. 1947 m. rugpjūčio mėn. kovotojus likvidavo lenkų žvalgyba [53, 39].

PIRMOJI OKUPACIJA

Pirmasis iškeldinimas

1940 m., tik okupavusi Lietuvą, SSSR ėmėsi stiprinti sieną su Vokietija. Pirmiausia skubėjo iki žiemos įrengti dislokacijos vietas pasienio kariuomenei. Savo reikmėms ji užėmė didelius žemės plotus, ūkininkų ir dvarų sodybas, mokyklų pastatus. Kariuomenei reikėjo patalpų užkardoms įrengti, gyvenamiesiems būstams ir kitiems tikslams. Pasienio rajonuose pastatus pradėjo užiminėti 1940 m. rudenį. 1941 m. kovo 28 d. Marijampolės pasienio būrio viršininkas raštu kreipėsi į LKP(b) Seinų apskrities komitetą, prašydamas kai kurias pasienyje esančias sodybas pervesti Marijampolės pasienio būrio žinion. Seinų apskrityje jis pageidavo gauti 35 sodybas. Rašte paminėtos ir trys pasienyje esančios Punsko valsčiaus sodybos [9, 20]. Gyventojų, kurių ūkiai buvo nusavinti, padėtis tapo sunki. Tai patvirtina Seinų apskrities viršininko 1940 m. rugsėjo 23 d. raštas LSSR LKT pirmininkui. Jame rašoma, kad SSSR kariuomenės reikmėms iš Seinų apskrities pasienio gyventojų paimti trobesiai, todėl šių gyventojų padėtis yra sunki, jiems neatidėliojant reikia atlyginti už paimtus trobesius, kad šie galėtų kaip nors įsikurti iki artėjančios žiemos [5, 36].

Stiprinant sienos apsaugą iš 800 m pasienio juostos nuspręsta iškeldinti visus gyventojus. Bene pirmąją užuominą apie pasienio gyventojų iškeldinimą galima rasti Vidaus reikalų ministro 1940 m. liepos 25 d. rašte Ministrui pirmininkui. Jame rašoma apie SSSR kariuomenės infrastruktūros sutvarkymui pasienio rajonuose reikalingas papildomas lėšas. Kartu pažymima, kad arti sienos esančias sodybas reikia atitraukti toliau [4, 31].

Vadovaudamiesi 1941 m. kovo 18 d. SSSR LKT ir VKP(b) CK nutarimu „Dėl SSSR valstybinės sienos Lietuvos SSR ribose apsaugos“ [54, 406], LSSR LKT ir LKP(b) CK 1941 m. kovo 26 d. priėmė tapatų visiškai slaptą nutarimą Nr. 307-20 „Dėl SSSR valstybinės sienos Lietuvos SSR ribose apsaugos“ [8, 63]. Juo nustatyta draudžiamoji pasienio zona, kurią sudarė 800 m ir 7,5 km (po karo – 2 km) pločio pasienio juostos. Nutarime rašoma, kad iki 1941 m. gegužės 18 d. visi gyventojai iš 800 m juostos turi būti išskelti, o per tris mėnesius visi jiems priklausantys statiniai pašalinti, išskyrus tuos, kurie perduodami pasienio apsaugos reikmėms. 800 m juostą vietovėje turėjo nustatyti pasienio kariuomenė. Vadovauti perkėlimo darbams prie LSSR LKT buvo sudaryta komisija, kuriai priklausė tik vienas LKT atstovas, kiti nariai buvo LKP(b) CK ir saugumo darbuotojai. Praktiniam darbui įgyvendinti buvo sudaromos vietinės komisijos iš apskrities VK pirmininko, LKP(b) apskrities komiteto sekretoriaus ir pasienio kariuomenės atstovo [50, 407].

Okupacinės struktūros pasienio gyventojus laikė nepatikimais ir negatyviai nusiteikusiai sovietų valdžios atžvilgiu. NKGB Seinų apskrities skyriaus 1941 m. balandžio 4 d. rašte pateikiamas iš pasienio zonos iškeldinamų gyventojų, apie kuriuos turima kompromituojanti medžiaga, sąrašas. Kaip nusikalstama veikla dažniausiai minima kontrabanda, įtarimas šnipinėjimu, pagalba sieną kertantiems asmenims. Į sąrašą taip pat įtraukti buvę policininkai ir buožės. Visus juos siūloma iškelti į tolimą užnugarį. Į šį sąrašą pateko net du trečdaliai numatytų iškeldinti Giluišių kaimo gyventojų [12, 4].

Šaltinių duomenys apie iškeldinimo mastą

Pirmasis gyventojų iškeldinimas vykdytas visame sienos su Vokietija ruože – nuo Baltijos jūros beveik iki Nemuno Užnemunės pietuose. LKP(b) CK Organizacinio instruktorių skyriaus 1941 m. birželio 12 d. pažymoje rašoma, kad pagal visą sienos su Vokietija ruožą iš 800 m pasienio juostos iškeldinta 1 797 ūkių gyventojai [18, 34]. LKP (b) Vilkaiviškio apskrities komiteto 1941 m. balandžio mėn. ataskaitoje rašoma, kad iškeldintiesiems Seinų apskrities gyventojams Vilkaiviškio apskrityje buvo pasiūlyta 200 tuščių ūkių. Pirmieji persikėlėliai pasirodė 1941 m. balandžio 6 d., ir iki balandžio 17 d. atvyko 85 šeimos. Tikslus atvykėlių skaičius nėra žinomas, nes dauguma jų išsisklaidė po Seinų apskrities kaimus. Daugiausia atvykėlių buvo įkurdinta Gražiškių ir Kybartų valsčiuose [10, 24].

LKP(b) Seinų apskrities komiteto 1941 m. gegužės 9 d. pranešime LKP(b) CK rašoma, kad gegužės 1 d. Seinų apskrityje iš 800 m pasienio juostos iškelti 263 ūkių gyventojai. Į Vilkaiviškio apskritį išvyko 120 šeimų, nors buvo planuota perkelti 200. Pranešime nurodoma, kad tai įvyko dėl LKP Vilkaiviškio apskrities komiteto ir VK aplaidumo. Daugeliu atvejų pastatus jau buvo užėmę kiti gyventojai ar kariuomenė ir tai labai sulėtino persikraustymą. Į ūkius su geriausiai pastatais pirmiausia buvo perkelti Vilkaiviškio apskrities gyventojai, o atvykusiems iš Seinų apskrities liko prastos būklės, netinkamos gyventi sodybos. Be to, vietos gyventojai galėjo savo trobesius perkelti į naują vietą, o sėniškiai dėl didelio atstumo tokios galimybės neturėjo [17, 5]. Seinų apskrityje liko 143 ūkių gyventojai, 62 iš kurių gavo buvusius vokiečių ūkius su trobesiais. 31 šeima žemės turėjo už pasienio zonos ribų, o 32 šeimoms ji skirta iš valstybės žemės fondo. Tačiau šie žmonės neturėjo kur gyventi, todėl jiems leista persikelti pastatus iš pasienio į naują vietą. 18 šeimų žemės dar nebuvo gavusios [17, 5]. 72 šeimų perkraustymui į Vilkaiviškio apskritį panaudota 420 porinių arklių pastočių, likusios šeimos perkraustytos automobiliais. Gyventojų perkraustymui skirtos lėšos yra nepakankamos, todėl prašoma papildomai skirti 10 000 rublių [17, 4].

LKP(b) CK Organizacinio instruktorių skyriaus 1941 m. birželio 12 d. pažymoje minimas mažesnis iškeldintųjų Seinų apskrityje skaičius – 239 ūkiai [18, 35]. Duomenys apie iškeldintų ūkių skaičių įvairiuose šaltiniuose skiriasi, todėl vertintini kritiškai, jiems reikalinga papildoma analizė. Dažnai į iškeldinamųjų sąrašus buvo įtraukiami ūkiai, kurių sodybos buvo už 800 m juostos ribos. Pavyzdžiui, LKP(b) Tauragės apskrities komiteto 1941 m. balandžio 16 d. ataskaitoje rašoma, kad Tauragės apskrityje iš 800 m pasienio juostos iškelti 439 ūkių gyventojai, nors pasienio kariuomenės sąrašuose nurodyta 478. Patikrinus paaiškėjo, kad dalis į sąrašus įtrauktų sodybų į 800 m juostą nepatenka [13, 28]. Iškeldinimo procesas buvo prastai organizuotas, skubotas ir netgi chaotiškas. Patys iškeldinimo vykdytojai tikriausiai gerai nežinojo tikslų skaičių, nes informacija nuolat keitėsi. Tai patvirtina tas faktas, kad net 1941 m. birželio 21 d. LKP(b) CK Organizacinis instruktorių skyrius prašė LKP(b) apskričių komitetus pateikti informaciją apie vykdomą iškeldinimą [20, 58–61–62].

Tyrimas rodo, kad tiksliausi duomenys apie iškeldinamų ūkių skaičių Punsco valsčiuje yra LCVA esančiame Seinų apskrities VK fonde. Iš 90 Punsco valsčiuje numatytų iškeldinti sodybų septyni gyventojai išvyko į Vokietiją. Trys iš jų buvo vokiečių tautybės repatriantai, kiti – į Suvalkų kraštą pasitraukę lietuviai. Į Vilkaviškio apskritį išvyko 23 šeimos, Punsco valsčiuje pasiliko 60. 45 pasilikusioms šeimoms paskirta išvykusių vokiečių žemė. Devyni pasilikę gyventojai turėjo žemės už 800 m juostos ribų, o šešios šeimos žemės iš viso negavo. Iš šeimų, kurios gavo vokiečių žemę, 30 ją gavo su trobesiais [14, 56]. Vadinasi, valsčiuje 30 šeimų liko be namų.

Archyvuose esantys iškeldinamų žmonių sąrašai taip pat skiriasi. Išsamiausias yra LYA LKP(b) Organizacinio skyriaus dokumentų byloje saugomas, 1941 m. balandžio mėn. pradžioje sudarytas sąrašas [11]. Šis sąrašas svarbus tuo, kad apima visą tuometinį Lietuvos-Vokietijos pasienio ruožą. Rusų kalba rašytame dokumente yra daugybė klaidų asmenvardžiuose. Sąraše pateikti duomenys apie iškeldinamų šeimų sudėtį, turimą žemę ir trobesius. Jame atsidūrė ir tie ūkininkai, kurių sodybos nepateko į 800 m pasienio juostą, užteko, kad į ją patektų nors dalis jų ūkių žemės. Todėl į sąrašą įtraukti ir daugiau kaip kilometrą nuo sienos nutolusių Žagariškės, Trumpalių ir Užukalnių kaimų sodybų savininkai. Nėra žinoma, ar jie buvo iškelti. Kita vertus, šis sąrašas yra nepilnas, nes tyrimo metu nustatyta, kad iškeldintų ūkių skaičius buvo gerokai didesnis. Nepavyko rasti antrojo gyventojų iškeldinimo sąrašų, nors dokumentuose tokie sąrašai yra minimi. Išimtis – KRVAMF saugomi Vilkaviškio apskrities iškeldintų gyventojų nekilnojamojo turto įkainojimo aktai [26]. Tokie aktai turėjo būti sudaromi ir Seinų bei Marijampolės apskrityse.

Iškeldinimo eiga

Žmonių skundai ir pasienio pareigūnų paaiškinimai rodo, kad dažnai gyventojai buvo iškeliami per 48 val. Per nurodytą laiką ūkininkas turėdavo iškraustyti visą savo gyvąjį ir negyvąjį inventorių pas kokį kaimyną už kelių kilometrų. Gyventojams buvo draudžiama lankytis savo sodyboje, todėl ūkininkauti tapo neįmanoma, nes senajame ūkyje dažnai likdavo pasėliai ir įvairūs ūkio padargai. Iškeltųjų šeimos su mažais vaikais gyveno pas kitus ūkininkus mažuose ir ankštuose kambarėliuose, klėtyse ir net daržinėse. Žmonių gyvenimo sąlygos buvo labai sunkios – jie nebeturėjo trobesių, maisto ir pinigų [50, 409]. Kalbant apie išsikraustymui skirtą laiką, liudininkų parodymai skiriasi. Vieni nurodo 24 val. [56], kiti – dvi paras, paminėdami, kad vėliau dar buvo leidžiama sugrįžti į namus ir pasiimti reikalingą inventorių [58].

Apie gyventojų iškeldinimo vykdymą Seinų apskrityje galima sužinoti iš LKP(b) CK Organizacinio skyriaus 1941 m. birželio 12 d. pažymos. Joje rašoma, kad antroje balandžio mėn. pusėje gyventojų iškeldinimas praktiškai buvo baigtas. Daugumai ūkininkų buvo skirti žemės sklypai ir pastatai apsigyventi, dažniausiai vokiečių ūkiuose. Tačiau kartu pažymima, kad kai kurių apskričių partijos ir vykdomieji komitetai šį darbą atliko prastai. Daug kur persikėlėliams perduoti pastatai yra prastos būklės ir jiems reikalingas skubus remontas. Tačiau gyventojai pagalbos iš apskričių ir valsčių institucijų nesulaukia. Pavyzdžiui, Vilkaviškio apskrityje nesulaukta žadėtų statybinių medžiagų: medienos, vinių, stiklo [18, 34].

Pažymoje pabrėžiama, kad gyventojų perkėlimas ypač blogai organizuotas Seinų apskrityje. Iš 239 iškeldintų šeimų 60 apgyvendinta buvusiuose vokiečių ūkiuose, dar apie 100 šeimų persikėlė į Vilkaviškio apskritį. Tačiau nėra žinoma, kur yra likusios 79 šeimos. Į Vilkaviškio apskritį buvo suplanuota perkelti 219 šeimų, tačiau dėl Seinų apskrities partijos ir vykdomojo komiteto neatsakingumo šis planas nebuvo įgyvendintas. Gyventojams

nebuvo tinkamai išaiškinta persikėlimo tvarka, todėl daugelis jų atsisakė vykti į kitą apskritį. Šiuo metu jie neturi kur gyventi ir glaudžiasi pas gimines bei kaimynus. Nė viename apskrities valsčiuje dar nėra pradėti pastatų iš pasienio zonos perkėlimo darbai. Apskritis partijos ir vykdomojo komitetų atstovų manymu, tai yra pačių gyventojų reikalas: „<...> jei-gu jiems pastatai reikalingi, tai tegul juos ir persikelia, mes tam neturime pinigų <...>“. Pažymoje rašoma, kad ir Vilkaviškio apskrities institucijos ne viską padarė, kad persikėlimas būtų sklandus. Pasitaikė atvejų, kai atvykeliams skirtus pastatus jau būdavo užėmę kariškiai ar vietos gyventojai. Vien Kybartų valsčiuje buvo užimta 13 ūkių ir atvykusieji turėjo grįžti atgal [18, 35].

Nuo mūsų namų iki sienos 800 m. Pas mus gyveno trys šeimos iškeltos iš zonos, mes ketvirta. Mano tėvukas mielaširdingas buvo. Priėmėm, vargas žmonėm buvo, viską paliеka ir varo. Pas mus gyveno Vanago [partizanas Adolfas Ramanauskas-Vanagas] tėvai. Paskui Vanago tėvus tiesiog iš mūsų išvežė į Sibirą. Dar tokia Kasparavičienė gyveno, tėvas buvo paimtas kalėjime. Paskui kiti Kasparavičiai buvo, ir Bulevičius buvo. Dar tėvo sesuo gyveno gal pora savaitių, irgi iš zonos iškelta (1).

Iš dokumentų matyti, kad gyventojų išskeldinimas vyko ne visiškai taip, kaip buvo sumanusi okupacinė valdžia. LSSR LKT 1941 m. birželio 16 d. nutarime rašoma, kad kai kuriose apskrityse į gyventojų išskeldinimą pažiūrėta formaliai. Dalis gyventojų gavo tik pusę ar dar mažiau turėtos žemės ploto, o dalis žemės iš viso negavo. Visose apskrityse sužlugdyti pastatų pašalinimo iš pasienio zonos terminai. Ypač sudėtinga padėtis Seinų ir Kretingos apskrityse. Apskričių VK raginami pastatus pašalinti iki birželio 25 d. [19, 2].

Gyvenome Kybartuose, 500 m nuo sienos. Mus kėlė dukart. Pirmą kartą prieš karą, pavasarį. Mus nuvarė į Lankupėnų kaimą, šone Vilkaviškio. Buvo tokio vokiečio tušti namai. Mums buvo pasakyta čia važiuot, turėjom per 24 valandas, kad nė sliedo neliktų. Užvarė žmones su padvandom ir kraukis. Javus, bulves susėmė, gyvulius pasiėmė, o inventorių, žemės liko. Ir beveik visus iš Kybartų kaimo iškėlė į Lankupėnus, ba ten buvo daug tuščių vokiečių namų. Tuoj prasidėjo karas, tada sugrižom namo, niekas nebuvo sunaikyta, namai stovėjo (2).

Okupacinės valdžios sumanymus sužlugdė karas. Nors gyventojai buvo iškelti, tačiau jų sodybų nespėta likviduoti. Prasidėjus karui dauguma gyventojų sugrižo į savo namus.

ANTROJI OKUPACIJA

Pasienio kariuomenė pokario metais

NKVD (nuo 1946 03 15 – MVD) centriniame aparate Maskvoje tarp kitų vidaus kariuomenei vadovavusių žinybų veikė ir pasienio kariuomenės vyriausioji valdyba. Nuo 1949 m. valdyba perėjo į MGB pavaldumą, o nuo 1957 m. sienos apsauga galutinai perėjo KGB žinion. Dar ne visiškai okupuotoje Lietuvoje 1944 m. liepos 30 d. buvo įkurta pasienio kariuomenės Lietuvos apygarda. Apygardos sudėtyje buvo pulkai, saugantys ne tik Lietuvos sieną (su Lenkija, Baltijos pajūrį, kurį laiką po karo su Rytų Prūsija), bet ir vėliau sukurta Kaliningrado sritį bei dalį Latvijos pajūrio [51, 1].

(1) Alfonsas Macionis, gim. 1933 m., iš Rudaminos valsčiaus Bielėnų kaimo.

(2) Birutė Mazurkevičiūtė-Bulakienė, gim. 1930 m., iš Rudaminos valsčiaus Kybartų kaimo.

1944 m. dar vykstant mūšiams, į Lietuvos teritoriją įžengė NKVD kariuomenė, kuri iš karto įsitraukė į kovą su lietuvių ginkluotu pasipriešinimu. Ši kariuomenė ypač siautėjo Pietų Lietuvoje, ir ne vien dėl aktyvaus ir organizuoto pasipriešinimo, bet ir siekdama atkirsti partizanų nuo pasienio, per kurį vedė keliai į užsienį. NKVD kariuomenės sudedamoji dalis buvo pasienio būriai. Būtent jų tiesioginis uždavinys buvo saugoti valstybės sieną. Iš pradžių šie būriai, kaip ir kiti NKVD kariuomenės daliniai, su partizanais kovojo daugiausia tiesiogiai. Nuo 1945 m. vasario mėn. veiklos pobūdis pasikeitė – pasienio būriai vienu metu ir su partizanais kovojo, ir sieną saugojo. Pasienio būrius paprastai sudarė penkios komendantūros. Kiekvienoje komendantūroje buvo 4–5 linijinės užkardos, kurios tiesiogiai saugojo sieną, ir viena kovinio laidavimo užkarda. Pastarosios užkardos buvo rezervinės ir tiesiogiai sienos nesaugojo, tačiau jos įsitraukdavo į kautynes ar paieškas, kai buvo mėginama pažeisti sieną. Iš rezervinių užkardų karių dažniausiai būdavo sudaromi jungtiniai būriai, kovoję su partizanais ir per 50 km nuo sienos nutolusiose vietovėse. Pasienio būrio sudėtyje buvo apie 1 tūkst. karių [51, 1].

1944 m. rugpjūčio 5 d. saugoti sieną su Lenkija atvyko 94-asis pasienio būrys. Jo štabas įsikūrė Marijampolėje. Šio būrio uždavinys buvo saugoti vien Lietuvos-Lenkijos sieną. Apie 94-ojo pasienio būrio sudėtį bei veiklą žinoma iš būrio kontržvalgybos skyriaus viršininko 1951 m. pažymos. Būrį sudarė 4 komendantūros, turinčios 18 linijinių užkardų ir 4 kovinio laidavimo užkardas. Vištytyje įsikūrusią 1-ąją pasienio komendantūrą sudarė 4 užkardos, Kalvarijoje dislokuotą 2-ąją komendantūrą – 5 užkardos, Lazdijuose dislokuotą 3-iąją komendantūrą – taip pat 5 užkardos ir Veisiejuose dislokuotą 4-ąją komendantūrą – 4 linijinės užkardos. Kovai su partizanais 1945 m. spalio mėn. būrio sudėtyje buvo sukurta operatyvinė komendantūra. 1951 m. 94-ąjį pasienio būrį sudarė daugiau nei 1,5 tūkst. karių. Tuo metu siena jau buvo gerai sutvirtinta ir tokio karių skaičiaus pakako jos saugojimui [51, 13].

Sienos stiprinimas

Po karo pradėti karo metu sunaikintų sienos apsaugos objektų atstatymo darbai. Šių darbų svarba akcentuojama pasienio kariuomenės Lietuvos apygardos vado M. Byčkovskio 1946 m. vasario mėn. rašte LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui ir LSSR LKT pirmininkui M. Gedvilui. Rašte nurodoma, kad dauguma Lenkijos pasienio gyventojų yra nusiteikę antisovietškai, čia gyvena banditų, represuotųjų ir Lenkijoje besislapstančiųjų šeimos. Daug žmonių užsiima kontrabanda, jie pažeidinėja sieną ir padeda ją pereiti kitiems asmenims. Todėl būtina iš 500 m pasienio juostos išskeldinti visus gyventojus [22, 156]. Įdomu, kad tai vienintelis dokumentas, kuriame minimas 500 m pasienio juostos plotis, visais kitais atvejais jos plotis nurodomas 800 m.

Vadovaudamasi SSSR MT 1946 m. birželio 29 d. nutarimu, LSSR MT 1946 m. rugsėjo 20 d. priėmė slaptą nutarimą Nr. 569 „Dėl draudžiamos pasienio zonos ir pakrantės pasienio juostos Lietuvos SSR ribose“ [23, 213]. Vietoje prieš karą buvusių 800 m ir 7,5 km pločio pasienio juostų nustatomos 800 m ir 2 km pasienio juostos. Baigus sienos demarkavimo darbus gyventojai iš 800 m pasienio juostos turėjo būti iškelti, o visi statiniai nugriauti. Žemė turėjo pereiti pasienio kariuomenės žinion. Draudžiamos pasienio zonoje buvo įvedamas pasienio režimas. Pasienio režimas įvestas ir Kuršių nerijoje bei su Baltijos jūra besiribojusiuose valsčiuose, kur buvo įkurta pakrantės pasienio juosta.

Pasienio režimo taisyklėse sakoma, kad patekti į pasienio teritoriją nevietiniai asmenys gali tik su milicijos išduotais leidimais. Nuolatiniais gyventojams šių leidimų nereikia, tačiau jų pasai žymimi specialiu spaudu. Kad pasieniečiai lengviau galėtų vykdyti kontrolę, sodybos suskirstomos į grupes po penkis vienetus. Vienas iš jose gyvenančių žmonių buvo skiriamas vyresniuju, jis buvo atsakingas už pasienio režimo pažeidimus [23, 216].

Sienos apsaugos objektai bei įrenginiai. Pirmiausia buvo sukurti sargybos postai. Jau 1946 m. sausio mėn. buvo įrengta kontrolinė pėdsakų juosta. Sieną ypač intensyviai pradėta stiprinti nuo 1946 m. vasaros. Iki to laiko pasienio gyventojai galėjo lengvai ją kirsti esant net ir ne itin svarbiai priežastčiai. Apie sienos stiprinimą galima sužinoti iš partizano Juozo Lukšos atsiminimų. Jis su kovos draugais keletą kartų veržėsi per sieną. 1947 m. vasarą kai kuriose vietose jau buvo įrengta gelžbetoninių bunkerų sistemos, dviejų eilių spygliuotos vielos užtvartos, specialūs apkasai slapukams. Postai nakties metu buvo sustiprinami patuliais – patuliuodavo tiek pėstieji, tiek raiteliai [42, 272]. Taigi, intensyvūs sienos stiprinimo darbai buvo vykdomi tuomet, kai iš pasienio ruožo buvo iškeldinti gyventojai, ir pasienio kariuomenė tapo vieninteliais šios teritorijos šeimininkais. 1947 m. pabaigoje kirsti sieną jau buvo labai rizikinga, o 5-ojo dešimtmečio pabaigoje – beveik neįmanoma. Ją retsykiais įveikdavo tik pavieniai rizikos nebijantys drąsuoliai. Sustiprinus sieną, partizanai organizuotai per ją jau nesiverždavo. Partizanų ir žvalgų permetimui į Lietuvą užsienio žvalgybos pradėjo naudoti pajūrį, kitais atvejais jie būdavo nuleidžiami iš lėktuvų parašutais [51, 3].

Sienos apsaugos objektų įrengimo darbai truko keletą dešimtmečių. Pirmaisiais dešimtmečiais po karo kontrolinė pėdsakų juosta driekėsi pagal sienos ribą. Palaipsniui susiformavo kelias, kuris, aplenkdamas kliūtis, tai nutolsta nuo sienos, tai prie jos priartėja. Šalia kelio nutiesta spygliuotos vielos užtvara. Šio *mirties zona* vadinto ruožo plotis siekė iki kelių šimtų metrų [51, 2; 68]. Metams bėgant pasienio infrastruktūra buvo tobulinama, pasienio zona plečiama, kol įgavo galutinį vaizdą. Nors kai kuriose sienos atkarpose, pavyzdžiui, buvusiam Liubavo valsčiuje, pradinis zonos plotis išliko iki pat sovietų kariuomenės išvedimo.

Vėlesniais metais pagal pasienio zonos pakraštį buvo įrengta moderni tais laikais pasienio saugos sistema – kas keliolika metrų pastatyti specialios medienos impregnuoti apie 2 m aukščio „T“ raidės formos stulpai, sujungti spygliuotos vielos užtvara, su signalizacijos

2 pav. Rokadinis kelias Giluišių kaime, 1989 m. Dešinėje kelio pusėje driekėsi pasienio zonos pakraštį žyminti spygliuotos vielos užtvara, kairėje – kontrolinė pėdsakų juosta. Nuotr. Jono Markausko

davikliais. Kas keli šimtai metrų buvo įrengtas telefono ryšys. Už šios tvoros driekėsi kokybiškas žvyro dangos vieškelis, turėjęs karinį terminą – rokadinis kelias, t. y. einantis išilgai fronto linijos. Kitapus kelio tęsėsi vietos gyventojų *polosu* vadinama kontrolinė pėdsakų juosta, kas savaitę akėjama ir periodiškai purškiamą nuo žolių (2 ir 3 pav.). Praėjimui ir pravažiavimui pro užtvartą tam tikrose vietose, paprastai ties užkardomis, buvo įrengti vartai. Palei sienos ribą besidriekusi pokario metų kontrolinė pėdsakų juosta, spygliuotos vielos užtvara ir vidinis rokadinis kelias taip pat buvo išsaugoti [30, 18].

Svarbiausi sienos apsaugos objektai buvo pasienio užkardos, vietos gyventojų vadinamos *zastavais*. Jų skaičius, pavaldumas ir pavadinimai daug kartų keitėsi, ypač pirmaisiais pokario metais. Prieš karą įrengtos užkardos buvo sunaikintos, todėl po karo daugelį jų įkūrė naujose vietose. 1951 m. prie sienos su Lenkija buvo 18 linijinių užkardų. Vėliau jų skaičius mažėjo, o užkardoms priskirtas sienos ruožas ilgėjo. Prieš geležinės uždangos griūtį buvo šešios užkardos: Vartelių, Reketijos, Trumpalių, Galinių, Akmenių ir Pazapsių. Po karo Sangrūdės valsčiaus ribose buvo trys užkardos – Trumpalių, Burokų ir Alksnėnų. Anksčiausiai panaikinta Alksnėnų, vėliau – Burokų užkarda. Trumpalių užkarda sulaukė nepriklausomos Lietuvos laikų. Vieną tokią užkardos sodybą paprastai sudarė gyvenamasis namas karininkams, kareivinės, arklidės, daržinės, sandėliai, pirtis, skalbykla, virtuvė, rūsys, išvietės, šunų būdos ir kiti statiniai [6, 33].

Pasienio užkardoms įrengti buvo parenkamos strategiškai tinkamose vietose esančios stambių ūkininkų sodybos su tvirtais ir erdviais trobesiais. Visos užkardos Sangrūdės valsčiuje buvo įkurtos ūkininkų sodybų pagrindu. Apie Juozo Bielio ūkyje 1940 m. rudenį įrenginėjamą Alksnėnų užkardą žinoma iš Lazdijų pasienio komendantūros vykdomų darbų aktų [7, 7–20]. Karo metais užkardai sudegus, po karo ji perkelta į kaimo mokyklą. Burokų užkarda taip pat keitė savo vietą. Prieš karą ji įrenginėta Simono Balytos ūkyje, po karo – naujai pastatyta

3 pav. Rokadinis kelias Žagariškės kaime, 2008 m. Spygliuotos vielos užtvara ir kontrolinė pėdsakų juosta jau baigia sunykti. Nuotr. Juozo Gibo

Vinco Žilinsko sodybos vietoje (2 priedas). Trumpalių užkardos štabas kurį laiką buvo įsikūręs Domo Kupčinsko namuose, o Povilo Zdanio ūkyje gyveno šios užkardos karininkų šeimos [64]. Vėliau užkarda naujai pastatyta Juozo Dvarecko sodybos vietoje (1 priedas).

Antrasis iškeldinimas

LSSR MT 1946 m. rugsėjo 20 d. nutarimą greitai atkartojo analogiškai visų trijų pasienio apskričių – Vilkaviškio, Marijampolės ir Lazdijų – VK nutarimai. Lazdijų apskrities VK nutarimą Nr. 19 „Apie gyventojų iškėlimą iš pasienio zonos“ priėmė 1946 m. rugsėjo 29 d. [27, 70]. Atsakomybė už nutarimo vykdymą apskirtyse pavesta apskričių VK. Apskirtyse ir valsčiuose buvo sudarytos komisijos iškeldinamų gyventojų turtui surašyti. Kaip matyti iš Lazdijų apskrities VK 1946 m. rugsėjo 28 d. posėdžio protokolo, į valsčių komisijų sudėtį įėjo valsčiaus VK pirmininkas, žemės ūkio skyriaus vedėjas, pasienio kariuomenės atstovas, milicijos viršininkas ir vienas iš iškeliamųjų gyventojų. Komisijos buvo įpareigosotos įkainoti gyventojų paliekamą turtą, o valsčių VK pirmininkai per 10 dienų turėjo sudaryti iškeldinamų gyventojų šeimų sąrašus. Turto įkainojimo aktai Lazdijų apskrities komisijai turėjo būti pateikti iki spalio 19 d. [24, 160–161]. Minėtų sąrašų ir turto įkainojimo aktų rasti nepavyko.

1 lentelė. Lietuvos-Lenkijos pasienio gyventojų iškeldinimo chronologija

Data	Veiksmas
Pirmasis iškeldinimas	
1940 07 25	vidaus reikalų ministro raštas Ministrui pirmininkui dėl arti sienos esančių sodybų atitraukimo tolyn į krašto gilumą
1940 m. rudenio	pasienio kariuomenė pradeda pasienyje užiminėti pastatus
1941 03 26	LKP(b) CK ir LSSR LKT nutarimas „Dėl SSSR valstybinės sienos Lietuvos SSR ribose apsaugos“
1941 m. balandžio–gegužės mėn.	iškeldinimo vykdymas
1941 m. vasara	prasidėjus karui dauguma gyventojų sugrįžo į savo namus
Antrasis iškeldinimas	
1945 m. vasaris	NKVD (nuo 1946 m. – MVD) pasienio būriai pradeda saugoti sieną su Lenkija
1945 08 16	SSSR ir Lenkijos sutartis dėl valstybės sienos; sienos demarkacija atlikta 1946–1947 m.
1946 m. vasara	vyksta sienos stiprinimo darbai; iki tol ją pereiti buvo labai lengva
1946 09 20	LSSR MT nutarimas „Dėl draudžiamos pasienio zonos ir pakrantės pasienio juostos Lietuvos SSR ribose“
1946 09 29–30	Vilkaviškio, Marijampolės ir Lazdijų apskričių VK priima analogiškus nutarimus
1946 m. pabaiga–1947 m. pradžia	iškeldinimo vykdymas, gyventojai iškelti ir sodybos galutinai sunaikintos
1947 m. vasara	vyksta intensyvūs sienos stiprinimo darbai; metų pabaigoje kirsti sieną buvo labai rizikinga

Kauno regioninio valstybės archyvo Marijampolės filiale saugomi iškeldinamų Vilkaviškio apskrities gyventojų nekilnojamojo turto įkainojimo aktai, datuoti 1946 m. spalio 13–17 d. [26]. Komisija turėjo juos perduoti Vilkaviškio apskrities VK iki spalio 20 d. [25, 37]. Kalbant apie iškeldinimo laiką, liudininkų parodymai skiriasi. Vieni nurodo vėlyvą šaltą rudenį [60], kiti – 1947 m. pavasarį [66]. Remiantis minėtais dokumentais ir liudininkų parodymais, galima numanyti, kad 1946 m. pabaigoje prasidėjęs iškeldinimas kai kuriose pasienio vietose užtruko iki 1947 m. pavasario. Daugiau kaip pusę dešimtmečio trukusio gyventojų iškeldinimo ir jį lėmusių okupacinės valdžios veiksmų chronologija pateikta 1-oje lentelėje.

TYRIMO REZULTATAI

800 m pasienio juosta. GIS programinė įranga ir kompleksinė kartografinės medžiagos ir archyvinių dokumentų analizė padėjo išspręsti tyrime iškeltus uždavinius. Sovietinės valdžios nutarimuose yra įvardijama 800 m pasienio juosta, iš kurios turėjo būti iškelti gyventojai ir pašalinti visi statiniai. Pasienio juostos ribą nustatė pasienio kariuomenė [8, 63]. Tačiau ši riba buvo sąlyginė ir vietovėje ji nepažymėta. Be to, nei 800 m pasienio juosta, nei kitos pasienio režimą nulemiančios struktūros jokioje kartografinėje medžiagoje nebuvo vaizduojamos. Okupacijos metais apie ribą netiesiogiai buvo galima spręsti iš kolūkių planų [32; 33]. Juose 800 m juostai priklausantis žemės plotas nebuvo priskiriamas kolūkių žemės naudmenoms, ir apibendrinti kolūkių kontūrai su nedideliais nukrypimais atkartoja 800 m juostos ribą.

Konkrečių sodybų įtraukimas į iškeldinamų ūkių sąrašus priklausė nuo jų vietos 800 m pasienio juostos ir pasienio zonos atžvilgiu. Todėl tyrimo metu atkurtos 800 m pasienio juostos ir pasienio zonos ribos (1 pav., 1 ir 2 priedai) ir apskaičiuotas jų užimamas kaimų plotas (2 lentelė). Žemės ūkio ministerijos 1947 m. duomenimis, Lazdijų apskrityje pasienio kariuomenės žinioje, t. y. 800 m pasienio juostoje, buvo 5 720 ha žemės plotas, iš kurio Sangrūdės valsčiuje – 1 224 ha [28, 143]. Šie duomenys yra gana tikslūs, nes tyrimo metu apskaičiuotas plotas valsčiuje siekia 1 227 ha, arba 13 % viso valsčiaus ploto.

2 lentelė. Draudžiamosios pasienio zonos sudarymo Sangrūdės valsčiuje pasekmės

Eilės Nr.	Kaimo pavadinimas	Likviduotų ar kariuomenės reikmėms paimtų sodybų skaičius			Iškeldintų gyventojų skaičius	Kaimo žemės plotas (ha) patekęs	
		1941–1945 m.*	1946 m.	Iš viso		į pasienio zoną	į 800 m juostą
1	Gunkliškai	1	2	3	22	30	75
2	Žagariškė	–	7	7	35	18	60
3	Trumpaliai	–	11	11	54	137	163
4	Giluišiai	1	10	11	50	124	181
5	Naujieji Alksnėnai	1	3	4	23	59	95
6	Senieji Alksnėnai	–	8	8	44	120	140
7	Valinčiai	–	4	4	19	48	48
8	Burokai	–	19	19	99	190	219
9	Užukalniai	–	3	3	16	33	59
10	Paliūnėliai	1	5	6	31	50	50
11	Berezninkai	2	11	13	86	98	137
	Iš viso:	6	83	89	479	907	1227

* 1946 m. šių sodybų jau nebuvo

Pasienio zona. Pasienio zona, kitaip negu 800 m juosta, vietovėje buvo atribota spygliuotos vielos užtvaramis. Vietos gyventojai ją dažnai vadino tiesiog „zona“. Pokario metais ji dar buvo vadinama „mirties zona“. Sovietiniuose žemėlapiuose pasienio zona nebuvo vaizduojama. Įdomu, kad 1957 m. 1:25 000 mastelio topografinio žemėlapio keliuose lapuose pasienio zona buvo pažymėta [39], tačiau jos riba skiriasi nuo vėlesnių metų ribos. Tai rodo, kad pasienio zona dar neturėjo apibrėžtų kontūrų, tuo metu dar tik vyko pasienio infrastruktūros kūrimo darbai. 1974 m. JAV išleistas žemėlapis yra vienintelis, kuriame teko matyti pažymėtą vėlesnių metų pasienio zonos ribą [37].

Pasienio zonos ribos padėtį didele dalimi lėmė vietovės gamtinės sąlygos – reljefas, hidrografiniai objektai ir senasis kelių tinklas. Burokų, Naujųjų ir Senujų Alksnėnų kaimų kai kuriose atkarpose zonos ribai turėjo įtakos užpelkėję žemės plotai, vakarinėje ruožo dalyje – smarkiai kalvotas reljefas [38]. Dėl šios priežasties minėtose vietose pasienio zonos plotis yra mažesnis negu kitur.

Pasienio zonos ribos klausimą padeda išspręsti lygiagrečiai zonos besidriekiantis rokadinis kelias. Šis kelias Sangrūdės valsčiaus ribose, kaip ir didžiojoje sienos su Lenkija dalyje, ejo pasienio zonos pakraščiu. Tai patvirtina minėto žemėlapio duomenys [37], vietos gyventojų liudijimai ir autoriaus 2008 m. atlikti lauko tyrimai. Galima pastebėti, kad kai kuriose vietose kelias buvo tiesiamas pagal anksčiau buvusius kelius. Kelio trasą sudaro ilgos, tiesios atkarpos. Tokia jo forma lengvino sienos apsaugą ir kelio bei šalia esančios kontrolinės pėdsakų juostos priežiūrą.

1974 m. žemėlapyje rokadinis kelias jau pavaizduotas, tačiau tik vakarinėje aptariamo ruožo dalyje. Galima manyti, kad likusioje dalyje kelias buvo dar tik tiesiamas ar nutiestas vėliau. Nors kelias dar nepažymėtas, tačiau pasienio zonos riba pažymėta tiksliai [37]. Tai rodo, kad pasienio apsaugos objektai buvo įrenginėjami atsižvelgiant į nustatytą zonos ribą.

Liudininkų pasakojimu Giluišių kaime pasienio zonos riba vietovėje įtvirtinta 7-ojo dešimtmečio pabaigoje, kai buvo nutiestas rokadinis kelias, įrengta kontrolinė pėdsakų juosta ir spygliuotos vielos užtvara [67].

Tyrimė tiksliai pasienio zonos riba nustatyta remiantis 1998 m. 1:10 000 mastelio topografiniu žemėlapiu [34], kuriame tiksliai atvaizduotas rokadinis kelias. Pasienio zona buvo siauresnė už 800 m pasienio juostą ir juostos ribą siekė tik keliose nagrinėjamo ruožo vietose (1 pav.). Zonos plotis labai skiriasi – nuo 300 m Gunkliškiuose iki 900 m Burokuose, apskaičiuotas vidutinis plotis yra 650 m. Į pasienio zoną pateko ir buvo visiškai sunaikinti Valinčių ir Paliūnėlių kaimai. Išnyko ir didesnė Trumpalių bei Giluišių kaimų dalis (1 ir 2 priedai).

Šnekamojoje kalboje žmonės labai retai vartoja *800 m pasienio juostos* ar *pasienio juostos* sąvokas (*juosta* arba *polosu* buvo vadinama kontrolinė pėdsakų juosta). Tačiau apie šią vietovę nepažymėtą menamą struktūrą kalbama netiesiogiai, kai nurodomas atstumas, kuriuo nuo sienos buvo iškeldinami gyventojai. Žmonės jį paprastai nurodo 800 m, kartais – 500 m. O užtvaramis atitvarta ir vizualiai matoma *pasienio zona* buvo visiems gerai suprantama, visi žinojo, kad iš jos buvo iškelti gyventojai. Todėl žinant, kad gyventojai buvo iškelti iš pasienio zonos ir kad jie iškeldinti 800 m atstumu nuo sienos, pasienio zona ir 800 m pasienio juosta yra sutapatinamos. Dėl šios priežasties painiojami ir iškraipomi faktai. Tai patvirtina liudininko teigimas, kad Juozo Macionio sodyba Žagariškės kaime nors ir nepateko į pasienio zoną, tačiau buvo pasieniečių nugriauta [55]. Minėta sodyba nepateko į pasienio zoną, tačiau buvo likviduota, nes pateko į 800 m pasienio juostą (1 priedas). Pasienio kariuomenės žinioje esanti 800 m pasienio juostos dalis, kuri buvo už pasienio

zonos ribų, buvo gerai matoma ir pasieniečių kontroliuojama. Vietos gyventojai ją vadino *pazoniu*. Jo teritoriją, suderinus su užkardų vadovybe, kolūkiai naudojo ūkinei veiklai. Pazonio žemės naudmenas paprastai sudarė šienaujamos pievos ir ganyklos, nors pasitaikydavo ir ariamos žemės plotų. Naujųjų Alksnėnų ir Giluišių kaimų žemę užimančiame pazonyje buvo įrengti aptvarai kolūkio arkliams ganyti [68].

Sodybos. Vienas iš iškeldinimo mastą apibūdinančių rodiklių yra sodybų, iš kurių buvo iškelti gyventojai, skaičius. Lyginant 1946 m. ir 1957 m. žemėlapių duomenis [38; 39], nustatytas po gyventojų iškeldinimo atsiradęs sodybų vaizdo pokytis žemėlapyje. Tuo metu dar nebuvo prasidėjęs kolektyvizacijos ir melioracijos sukeltas masinis vienkiemių naikinimas, todėl pasienio ruože matomą kraštovaizdžio pokytį galima traktuoti tik kaip gyventojų iškeldinimo rezultatą. Sodybų skaičiaus pokyčiai pateikiami 2-oje lentelėje. Lentelės duomenys rodo, kad karo metais pasienio ruože išnyko šešios sodybos. Jos priklausė pirmosios okupacijos metais iškeltiems ir į savo namus negrįžusiems, taip pat karo bei pokario metais sodybas apleidusiems gyventojams. Nelikus šeiminių, trobesiai sunyko, keletas ūkių sudegė. Dar 83 sodybos likviduotos antrojo iškeldinimo metu. Iš viso Sangrūdės valsčiuje sunaikintos 89 sodybos, kuriose gyveno 479 asmenys.

Išskyrus keletą sodybų vakarinėje nagrinėjamo ruožo dalyje, visos jos buvo likviduotos 800 m pasienio juostos ribose. Minėti du vienkiemiai sunyko, kai į namus negrįžo dar prieš karą iškelti jų gyventojai. Vienas iš jų buvo 1 km atstumu nuo sienos ir iš visų valsčiuje likviduotų ūkių buvo labiausiai nuo jos nutolęs (1 priedas). Antrojo iškeldinimo metu iškeldintų sodybų arealas 800 m juostos ribos jau neperžengė. 1946 m. rugsėjo 20 d. nutarime [23, 213] rašoma, kad gyventojai iš 800 m pasienio juostos turi būti iškelti, o visi statiniai nugriauti. Tačiau šio reikalavimo nebuvo griežtai laikomasi, nes, neskaitant keleto paribyje buvusių pavienių vienkiemių, Užkalnių kaime pasienio juostos ribose išliko penkių sodybų grupė (2 priedas). Tarp jų buvo ir arčiausiai, 600 m atstumu nuo sienos, išlikusi sodyba. Galima tik daryti prielaidas, kodėl pasieniečiai paliko šiuos palei kaimo gatvę stovinčius vienkiemius. Tyrimas rodo, kad iškeldintų sodybų arealas iš esmės atitinka 800 m pasienio juostos ribą. Tik vakarinėje ruožo dalyje ji šiek tiek peržengiama, o Užkalnių kaime arealas juostos ribos nesiekia.

Dalis 800 m juostos paribyje buvusių sodybų išliko todėl, kad jų gyventojai atlikdavo įvairius pasieniečiams reikalingus darbus. Tarp išlikusių pateko ir 650 m atstumu nuo sienos buvusi ir prieš karą į iškeldinamųjų sąrašus patekusi Broniaus Valinčiaus sodyba Naujųjų Alksnėnų kaime. Jo sūnus prisimena, kad tėvas buvo įpareigotas prižiūrėti kontrolinę pėdsakų juostą – turėjo ją arti ir akėti. Dirbo neatlygintinai, bet pasirinkimo nebuvo, nes jei nedirbsi, būsi išvarytas iš namų [66]. Panašiai nutiko ir Juozui Degučiai iš Trumpalių kaimo. Jo dukra pasakoja: *Tą polosą reikėjo akėti ir akėti. Iš pradžių tėtė sakė, kad man jau nusibodo. Bet buvo namai ant zonos ribos, kad gali iškelti mano tėvų namus. Todėl kolchozo arkliams tėtė paskui akėj ir akėj* (3).

Tarp gyventojų pasieniečiai turėjo informatorių. Galima daryti prielaidą, kad tokių asmenų namai taip pat galėjo būti išsaugoti [61]. Manoma, kad nustatant pasienio zonos ribą, paribyje buvusių sodybų išsaugojimo klausimas nebuvo keliamas. Kai kuriuose ūkiuose riba buvo išvesta tiesiog per kiemus. Pavyzdžiui, Giluišių kaime Algirdo Markevičiaus ūkyje spygliuotos vielos tvora buvo nutiesta gyvenamojo namo vietoje [49, 74]. Riba ėjo ir per Rudaminos valsčiaus Bielėnų kaime gyvenusio Prano Bražinsko kiemą – namo duris ir langus užkalė, bet leido gyventi svirne [58].

(3) Bronė Degutytė-Barkevičienė, gim. 1947 m., iš Sangrūdės valsčiaus Trumpalių kaimo.

Pasienyje gyvenę žmonės atsidūrė gilioje periferijoje. Dalis gyventojų, nors iškel-dinimas tiesiogiai jų nepalietė, patys apleido namus. Žmonės slėgė pasieniečių kaimy-nystė ir tai, kad buvo nuolat stebimi. Panašiai elgėsi ir Lenkijos pusėje gyvenę žmonės. Negalėdami pakęsti pasieniečių patrulių, savo namus toliau nuo sienos perkėlė keletas Burokų kaimo gyventojų [65].

Nenugriauta išliko 800 m juostos paribyje buvusi Jono Burinsko sodyba Giluišių kaime, tačiau jos gyventojai buvo nuolat šantažuojami. Sūnus prisimena: *Mūs neiškėlė, bet po to daug metų reikėjo atsidėkoti. Keičiantis načialnykams tokių duoklę turėjo duot. Papjauna skapą [aviną], pikliavotų miltų, kviečius kada nukirsdavo. Ko prašo, turėjo duot. Ateina šeimom su vaikais, tai vaikus pašeria. Paskui neištvėrę, nuo jų pabėgo tėvai su mu-mis į Alksnėnus* (4).

Iškeltiems ir neturintiems kur gyventi žmonėms buvo leidžiama perkelti pastatus į naują vietą. 1941 m. gegužės mėn. Seinų apskrities VK informavo valsčių VK, kad gyventojai, kurie gavo žemės be trobesių Seinų apskrityje ir kurių trobesiai liko pasienio zonoje, turi atvykti į apskrities VK ir gauti leidimus perkelti juos į naują vietą. To nepadarius, jų pastatai bus likviduoti [15, 58]. Dalis žmonių pastatus griovė ir statė juos naujoje vietoje. Tačiau dauguma, nors ir neturėdami kur gyventi, namų griauti neskubėjo. Tarp gyventojų plito įvairios kalbos, kad sovietų valdžia neilgai išsilaikys. Žmonės tikėjosi, kad, kaip ir po pirmojo išvaymo, galės grįžti į namus [58; 66]. Todėl daugelio ūkių trobesiai išliko ir kariškiai juos likvidavo. Pasieniečiai naudojo trobesių medieną kurui ir kaip statybinę medžiagą užkardoms statyti. Dalis sodybų, pavyzdžiui, Leono Zimnicko sodyba Burokų kaime, buvo sudegintos [62]. Buvusioje pasienio zonoje iki šiol galima aptikti čia stovėjusių pastatų liekanas (4 ir 5 pav.). Ypač didelę netektį patyrė gyventojai, praradę pažangius, rūpestingai prižiūrėtus ūkius.

4 pav. Juozo Akranglio 1939 m. statyto gyvenamojo namo pamatai Bu-rokuose, 2022 m. Nuotr. Juozo Gibo

(4) Algirdas Burinskas, gim. 1937 m., iš Sangrūdės valsčiaus Giluišių kaimo.

Rusiai 800 metrų nuo rubežiaus visus kėlė. Pirmą kartą išvijo 1941 metais. Kai užėjo vokiečiai, tai žmonės grįžo, kieno buvo nesudegė. O po karo tai vėl išslavė visą parubežį. Mamos pusbrolis Stasys Pamatauskas net verkė, žinot, pasistatę naujas stubas, reikėję viską palikt. Načialnykas sakė, nusigriaukit ir pasistatykit. Tai jie paskui taip ir darė, susikraustė pas tokį žmogų Duoniškiuose, pas Juozą Klimašauską, labai geras buvo. Sako, gyvenkit, išsiteksim visi. Naujus namus čia pasistatė (5).

Mano vyro tėvo Sergejaus Grabausko ūkė Vištyčio valsčiuje Egliniškių kaime. Prieš karą iškelti žmonės, karui prasidėjus sugrįžo. Po karo vėl išvarė, žmones iškėlė rudenį. Tai žmonėm davė vokiečių ūkius. O Grabauskai, kai išvarė, ėjo pas žmones. Į Pavištytį buvo išsikraustę, ir Januvkoj buvo, Lankupkoj buvo. Po to čia pas kaimynus Armudiškių kaime buvo. Kai iš zonos išvarė, tai vežė dvi dienas viską. Gyvulius, pašarus pasiimt leido. Načialnykas zastavos sakė, 24 valandos ir kad jūs čia nebūtų. O namas baidu galu, dviem šeimom gyvent. Atvarė staliną [traktorių] ir išvarė baisingą duobę. Tai dar ir kaimyno Lišauso, ir dar vieno kaimyno visus trobesius suvarė ir palaidojo. Grabauskai turėjo du didelius sodus. Vajetau, o kokie buvo sodai, iš Vokietijos privežta, prisodyta (6).

5 pav. Onos Klimavičienės tvarto arkiniai vartai Burokuose, 2022 m. Nuotr. Juozo Gibo

Ne visos pasienio zonoje buvusios sodybos buvo likviduotos. 1941 m. pavasarį kai kuriuos ūkius savo žinion perėmė ir vienokiems ar kitokiems tikslams naudojo pasienio kariuomenė [9, 20]. Erdviuose skarda dengtuose Domo Kupčinsko sodybos trobesiuose kurį laiką buvo įsikūręs Trumpalių užkardos štabas, o Povilo Zdanio ūkyje gyveno šios užkardos karininkų šeimos [64]. Juozo Bendoriaus sodyba Valinčių kaime buvo toje vietoje, kur sieną kerta geležinkelio linija Šeštokai–Suvalkai, ir panašu, kad buvo naudojama šio objekto apsaugai (1 ir 2 priedai). Minėtos sodybos (Domo Kupčinsko jau tik griuvėsiai), taip pat tos,

(5) Danutė Marijona Reksaitė-Ravinienė, gim. 1940 m., iš Gražiškių valsčiaus Vygrielių kaimo.

(6) Grasilda Ona Jarašiūnaitė-Grabauskienė, gim. 1940 m., iš Gražiškių valsčiaus Vygrielių kaimo.

kurių pagrindū įkurtos Trumpalių ir Burokų užkardos, yra pažymėtos 1957 m. žemėlapyje [39]. Tai rodo, kad praėjus dešimčiai metų po iškeldinimo pasienio zonoje šešios sodybos vis dar stovėjo nenugriautos. Iš dalies rekonstruoti jų trobesiai buvo naudojami pasieniečių reikmėms. Pastatai buvo nugriauti tik vėlesniais metais. Trumpalių užkarde Juozo Dvarecko gyvenamasis namas, kiek pakeitęs išvaizdą, stovi iki šiol [64].

Gyventojai. Iškeldinimo mastą taip pat apibūdina ir iškeltų asmenų skaičius, tik jį nustatyti yra sunkiau negu likviduotų ūkių skaičių. Archyvuose pavyko rasti tik pirmojo iškeldinimo sąrašus, tačiau ir jie nėra išsamūs ir tikslūs. Išsamiausiame 1941 m. balandžio mėn. sąrašė Punsko valsčiuje įrašyta 80 ūkių su 463 gyventojais [11]. Tyrimo metu nustatyta, kad į sąrašą nepateko net 18 antrojo iškeldinimo metu likviduotų ūkių, be to, įrašytos 9 sodybos, kurių gyventojai nebuvo iškelti.

Sovietinė okupacija, karas ir pokario įvykiai paveikė demografinę situaciją. Per pirmąją 5-ojo dešimtmečio pusę žmonių skaičius pasikeitė, jis šiek tiek sumažėjo, kai kuriuose ūkiuose atsirado naujų gyventojų. Okupacinė valdžia sodybas likvidavo tik antrojo iškeldinimo metu. Kadangi jo sąrašų nepavyko rasti, iškeltų gyventojų skaičių buvo galima nustatyti tik žinant, kurie konkretūs ūkiai buvo likviduoti. Remiantis kartografinė ir archyvine medžiaga bei liudininkų pasakojimais, lokalizuotos likviduotų sodybų vietos, nustatyta jų gyventojų tapatybė ir skaičius (3 priedas). Kaip pagrindinis šaltinis, kuriuo remiantis nustatytas iškeltų asmenų skaičius, naudoti vokiečių okupacinės valdžios 1942 m. vykdyto gyventojų surašymo duomenys [21]. Pirmosios okupacijos metais iškeltų ir į savo namus negrįžusių gyventojų duomenys paimti iš kitų šaltinių [3, 12–13; 11; 16; 67]. Apibendrinti iškeltų gyventojų duomenys pateikti 2-oje lentelėje. Sangrūdės valsčiuje iš draudžiamosios pasienio zonos iškelti 479 asmenys. Didžioji iš pasienio iškeltų gyventojų dalis po klaidžiojimų įsikūrė kaimyniniuose kaimuose bei naujose kolūkinėse gyvenvietėse.

IŠVADOS

Gyventojų iškeldinimas iš draudžiamosios pasienio zonos vykdytas du kartus. Pirmasis iškeldinimas vyko 1941 m. balandžio–gegužės mėn. ir apėmė visą sienos ruožą su Vokietija. Prasidėjus karui dauguma gyventojų sugrįžo į savo namus. Antrasis iškeldinimas vyko 1946 m. pabaigoje – 1947 m. padžioje sienos su Lenkija ruože. Šį kartą gyventojai buvo iškelti, o jų sodybos galutinai sunaikintos.

Iškeldinimas, ypač pirmasis, buvo prastai organizuotas ir skubotas. Tai paaiškina, kodėl įvairiuose šaltiniuose duomenys apie iškeldintų ūkių skaičių skiriasi, o gyventojų sąrašai nėra išsamūs ir tikslūs. Antrojo iškeldinimo šaltinių išlikę nedaug, o gyventojų sąrašų rasti nepavyko.

Sangrūdės valsčiaus ribose iš viso buvo sunaikintos 89 sodybos, kuriose gyveno 479 asmenys. Šešios sodybos sunyko dar iki antrojo iškeldinimo. Jos priklausė pirmosios okupacijos metais iškeltiems ir į savo namus negrįžusiems ar karo bei pokario metais sodybas apleidusiems gyventojams. Didžioji iškeltų gyventojų dalis įsikūrė kituose valsčiaus kaimuose.

Okupacinė valdžia savo nutarimuose įvardija gyventojų iškeldinimą iš 800 m pasienio juostos. Iškeldintų sodybų arealas Sangrūdės valsčiuje atkartoja 800 m pasienio juostos ribą, neskaitant kelių pavienių vienkiamų ir sodybų grupės Užakalnių kaime. Arealo plotis skirtingose pasienio ruožo vietose svyruoja nuo 600 m iki 1 km.

Pasienio zonos ribos galutinai nusistovėjo tuomet, kai po kelis dešimtmečius trukusių darbų buvo sukurta pasienio infrastruktūra. Tiriamame ruože, kaip ir didžiojoje sienos su Lenkija dalyje, pasienio zonos riba sutapo su greta besidriekiančio rokadinio kelio trasa.

Pasienio zona buvo siauresnė už 800 m pasienio juostą ir jos ribą siekė tik keliuose nagrinėjamo ruožo vietose. Pasienio zonos plotis svyruoja nuo 300 m iki 900 m.

Konkrečių sodybų įtraukimas į iškeldinamų ūkių sąrašus priklausė nuo jų vietos 800 m pasienio juostos ir pasienio zonos atžvilgiu. Jei 800 m pasienio juostoje pavieniai ūkiai išliko, tai visos sodybos, kurios pateko į pasienio zoną, buvo likviduotos. Pasienio kariuomenė dalį sodybų pasienio zonoje naudojo savo reikmėms ir kurį laiką jų negriovė.

Gauta 2023 06 26

Priimta 2023 08 31

Santrumpos

KGB – Valstybės saugumo komitetas (rus. *Комитет государственной безопасности*)

LKP(b) – Lietuvos komunistų partija (bolševikų)

LKT – Liaudies komisarų taryba

LSSR – Lietuvos sovietų socialistinė respublika

MGB – Valstybės saugumo ministerija (rus. *Министерство государственной безопасности*)

MT – Ministrų Taryba

MVD – Vidaus reikalų ministerija (rus. *Министерство внутренних дел*)

NKGB – Valstybės saugumo liaudies komisariatas (rus. *Народный комиссариат государственной безопасности*)

NKVD – Vidaus reikalų liaudies komisariatas (rus. *Народный комиссариат внутренних дел*)

SSSR – Sovietų socialistinių respublikų sąjunga (rus. *Союз советских социалистических республик*)

VK – Vykdomasis komitetas

VKP(b) – Visasąjunginė komunistų partija (rus. *всесоюзная коммунистическая партия (большевиков)*)

Šaltiniai ir literatūra

Šaltiniai

- [1] 1926 m. Seinų apskrities žemės savininkų sąrašai. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – LCVA), f. 637, ap. 1, b. 1.
- [2] 1933 m. pasienio policijos Seinų – Marijampolės baro III rajono gyventojų sąrašai. LCVA, f. 1103, ap. 2, b. 507.
- [3] 1939 m. pasienio policijos Seinų baro II rajono pasienio ruožo gyventojų sąrašai. LCVA, f. 1103, ap. 1, b. 621, l. 12, 13.
- [4] 1940 07 25 vidaus reikalų ministro raštas Ministrui pirmininkui. LCVA, f. R-768, ap. 1, b. 48, l. 31.
- [5] 1940 09 23 Seinų apskrities viršininko raštas LKT pirmininkui. LCVA, f. R-768, ap. 1, b. 48, l. 36.
- [6] 1940 10 07 Seinų apskrities valdybos raštas Komunalinio ūkio liaudies komisariatui. LCVA, f. R-768, ap. 1, b. 48, l. 33.
- [7] 1940 10 22 Lazdijų pasienio komendantūros užkardose vykdomų darbų aktai. LCVA, f. R-768, ap. 1, b. 48, l. 7, 20.
- [8] 1941 03 26 LKP(b) CK ir LSSR LKT nutarimas. LCVA, f. R-754, ap. 3, b. 521, l. 63.
- [9] 1941 03 28 Marijampolės pasienio būrio viršininko raštas LKP(b) Seinų apskrities komitetui. *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau – LYA), f. 403, ap. 15, b. 18, l. 20.

- [10] 1941 04 LKP(b) Vilkaviškio apskrities komiteto ataskaita. *LYA*, f. 1771, ap. 282, b. 239, l. 24.
- [11] 1941 04 02–10 LKP(b) Organizacinio instruktorių skyriaus dokumentų byla. Iš 800 m pasienio juostos išskeldinamų gyventojų sąrašai. *LYA*, f. 1771, ap. 282, b. 240, l. 112–114.
- [12] 1941 04 04 NKGB Seinų apskrities skyriaus viršininko raštas LSSR NKGB 2-ajam kontržvalgybos skyriui. *LYA*, f. 1771, ap. 282, b. 240, l. 4.
- [13] 1941 04 16 LKP(b) Tauragės apskrities komiteto ataskaita. *LYA*, f. 1771, ap. 282, b. 239, l. 28.
- [14] 1941 05 duomenys apie pasienio zonos Seinų apskrityje gyventojų perkėlimą. *LCVA*, f. R-216, ap. 1, b. 4, l. 56.
- [15] 1941 05 Seinų apskrities VK posėdžio protokolas. *LCVA*, f. R-216, ap. 1, b. 4, l. 58.
- [16] 1941 05 iš 800 m pasienio juostos išskeldinamų Seinų apskrities gyventojų sąrašai. *LCVA*, f. R-216, ap. 1, b. 4, l. 20–24.
- [17] 1941 05 09 LKP(b) Seinų apskrities komiteto pranešimas LKP (b) CK. *LYA*, f. 403, ap. 15, b. 15, l. 4, 5.
- [18] 1941 06 12 LKP(b) CK Organizacinio instruktorių skyriaus pažyma. *LYA*, f. 1771, ap. 282, b. 239, l. 34, 35.
- [19] 1941 06 16 LSSR LKT nutarimas. *LYA*, f. 1771, ap. 282, b. 239, l. 2.
- [20] 1941 06 21 LKP(b) CK Organizacinio instruktorių skyriaus raštai LKP(b) apskričių komitetams. *LYA*, f. 1771, ap. 282, b. 239, l. 58, 61, 62.
- [21] 1942 05 27 visuotinis Lietuvos Generalinės srities gyventojų surašymas. Lazdijų apskrities Sangrūdės valsčiaus surašymo lapai. *LCVA*, f. R-743, ap. 2, b. 3215, 3216, 3218, 3223, 3224, 3225.
- [22] 1946 02 pasienio kariuomenės Lietuvos apygardos vado raštas LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui ir LSSR LKT pirmininkui M. Gedvilui. *LYA*, f. 1771, ap. 289, b. 267, l. 156.
- [23] 1946 09 20 LSSR MT nutarimas Nr. 569-s. *LCVA*, f. R-754, ap. 11, b. 28, l. 213, 216.
- [24] 1946 09 28 Lazdijų apskrities VK posėdžio protokolas Nr. 19. *Kauno regioninio valstybės archyvo Alytaus filialas* (toliau – *KRVAAF*), f. 12, ap. 1, b. 5, l. 160–161.
- [25] 1946 09 30 Vilkaviškio apskrities VK nutarimas. *Kauno regioninio valstybės archyvo Marijampolės filialas* (toliau – *KRVAMF*), f. 1, ap. 2, b. 2, l. 37.
- [26] 1946 10 13–17 išskeldinamų Vilkaviškio apskrities gyventojų nekilnojamojo turto surašymo aktais. *KRVAMF*, f. 1, ap. 2, b. 3.
- [27] 1947 05 19 Lazdijų apskrities VK posėdžio protokolas Nr. 23. *KRVAAF*, f. 12, ap. 1, b. 8, l. 70.
- [28] 1947 08 06 Žemės ūkio ministerijos pažyma. *LCVA*, f. R-754, ap. 12, b. 38, l. 143.
- [29] 1954 03 15 LSSR MT nutarimas Nr. 169-ss. *LCVA*, f. R-754, ap. 11, b. 141, l. 231.
- [30] 1986 11 01 sienos pažeidėjų sulaikymo schema. *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47798/3, t. 1, l. 18.
- [31] 2018 02 17 *Lietuvos Respublikos Vyriausybės ir Lenkijos Respublikos Vyriausybės sutartis dėl sienos dokumentacijos*. Valstybės sienos linijos padėties protokolinis aprašas [interaktyvus]. Vilnius: Lietuvos Respublikos Seimas. [Žiūrėta 2022 12 10]. Prieiga per internetą: <<https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/26e42a9286b511e8aa33fe8f0fea665f?jfwid=1dlo7f27xu>>, l. 44.

Kartografiniai šaltiniai

- [32] *Kapsuko rajono „Pasieniečio“ kolūkio fotoplanas*. M 1:10 000. 1983 m. Respublikinis žemėtvarkos projektavimo institutas.
- [33] *Kapsuko rajono Sangrūdės kolūkio fotoplanas*. M 1:10 000. 1983 m. Respublikinis žemėtvarkos projektavimo institutas.
- [34] *Lietuvos Respublikos topografinis žemėlapis*. M 1:10 000. Aerofotografinė nuotrauka 1993 ir 1998 m. UAB Aerogeodezijos institutas. Lapų Nr.: 48-24, 49-23, 49-24, 50-22, 51-22.
- [35] *Lietuvos topografinis žemėlapis*. M 1:100 000. 1939 m. Karo topografijos skyrius. Lapo Nr. 1804.

- [36] Mockavos ekonomijos planas. 1864 m. Augustavo gubernijos žemės planų kolekcija. *Lietuvos valstybės istorijos archyvas*, f. 1604, ap. 1, b. 3110, 3113, 3114.
- [37] Topografinis žemėlapis. M 1:50 000. Map information as of 1974. The Defense Mapping Agency Hydrographic / Topographic Center, Washington. Lapo Nr. 3526 I.
- [38] *Топографическая карта*. M 1:25 000. Карта составлена по рекогносцировке 1947 г., исправленной по фотоснимкам залета 1946 г. Издание 1948 г. Генеральный штаб вооруженных сил Союза ССР. Lapų Nr.: N-34-58-Г-г, N-34-71-А-6, N-34-71-Б-а.
- [39] *Топографическая карта*. M 1:25 000. Карта составлена по рекогносцировке 1955 г. и съемке выполненной комбинированным методом в 1957 г. Издание 1959 г. Генеральный штаб вооруженных сил Союза ССР. Lapų Nr.: N-34-71-А-6, N-34-71-Б-а.
- [40] *Топографическая карта*. M 1:50 000. Рекогносцировка 1940 г. Генеральный штаб Красной армии. Lapų Nr.: N-34-58-Г, N-34-71-А.

Literatūra

- [41] ARBUŠAUSKAITĖ, Arūnė Liucija. *Gyventojų mainai tarp Lietuvos ir Vokietijos pagal 1941 m. sausio 10 d. sutartį*. Klaipėda: S. Jokužio leidykla-spaustuvė, 2002. 312 p.
- [42] DAUMANTAS, Juozas. *Partizanai*. Vilnius: Vaga, 1990. 576 p.
- [43] EBERHARDT, Piotr. *Granice polityczne Polski i jej sąsiadów w XX wieku*. Krakow, 2018. 372 p.
- [44] GLIOŽAITIS, Algirdas. Lietuvos SSR ribų nustatymo analizė. *Geodezija ir kartografija*, 2002, t. 28, Nr. 1, p. II a–II l.
- [45] KAZAKEVIČIUS, Stasys. Antrojo pasaulinio karo ir pokario metų Lietuvos teritorijos topografiniai žemėlapiai. Kvalifikacinio mokslo darbo ataskaita. Rankraštis. Vilnius: Vilniaus Gedimino technikos universitetas, 2000.
- [46] KIETLINSKI, Marek. Delimitacja polskiej granicy wschodniej 1944–1950. *Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska*, 2002, t. 15, p. 110–119.
- [47] KUBILIUS, Kostas. Prisiminimai. *Terra Jatwezenorum*, 2019, t. 11, 2 dalis, p. 126–127.
- [48] KUMETAITIS, Zenonas. Lietuvos valstybinės sienos atgavus nepriklausomybę. *Lietuvos sienos*. Vilnius: Baltos lankos, 2009, p. 154–167.
- [49] MARKAUSKIENĖ, Gražina. *Prisiminimų dovanos*. Kaunas, 2005. 456 p.
- [50] MATUSEVIČIUS, Juozas. Lietuvos pasienyje – sovietų armija. *Lietuvos sienų raida*. T. 2. Vilnius: Lietuvos mokslas, 1997, p. 406–431.
- [51] STARKAUSKAS, Juozas. *Čekistai pasieniečiai Lietuvoje pokario metais* [interaktyvus]. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004. [Žiūrėta 2020 04 16]. Prieiga per internetą: <http://genocid.lt/Leidyba/3/Juozas_Starkauskas.htm>.
- [52] Visuotinio Lietuvos gyventojų 1923 m. surašymo duomenys. *Lietuvos apgyventos vietos*. Kaunas: Centralinis statistikos biuras, 1925. 735 p.
- [53] ZAGRECKAS, Rimantas. Tauro apygardos Vytauto rinktinės 4-oji kuopa. *Pasienio zona*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2021, p. 13–42.
- [54] *СССР и Литва в годы Второй мировой войны*. T. 2. Vilnius, 2012. 952 p.

Interviu būdu apklausti žmonės

- [55] Dvareckienė Marijona 2006, Žagariškė.
- [56] Bulakienė Birutė 2015 08 02, Bielėnai.
- [57] Macionis Alfonsas 2015 08 02, Bielėnai.
- [58] Mazurkevičius Arūnas 2015 08 02, Kybartai.
- [59] Ravinienė Danutė Marijona 2015 08 14, Vygreliai.

- [60] Grabauskienė Gracilda Ona 2015 08 21, Vygreliai.
- [61] Staskevičius Vidimantas 2019 09 29, Užukalniai.
- [62] Ratkevičienė Anelė 2020 04 02, Marijampolė.
- [63] Barkevičienė Bronė 2021 09 10, Liubavas.
- [64] Katauskas Juozas 2021 09 13, Vaiponiškė.
- [65] Svetlauskas Petras 2022 11 16, Burokai.
- [66] Valinčius Algirdas 2022 11 18, Naujieji Alksnėnai.
- [67] Čebatorienė Dalia 2023 05 12, Vaiponiškė.
- [68] Burinskas Algirdas 2023 05 13, Sangrūda.

JUOZAS GIBAS

Forced Displacement of Residents Along the Lithuanian-Polish Border

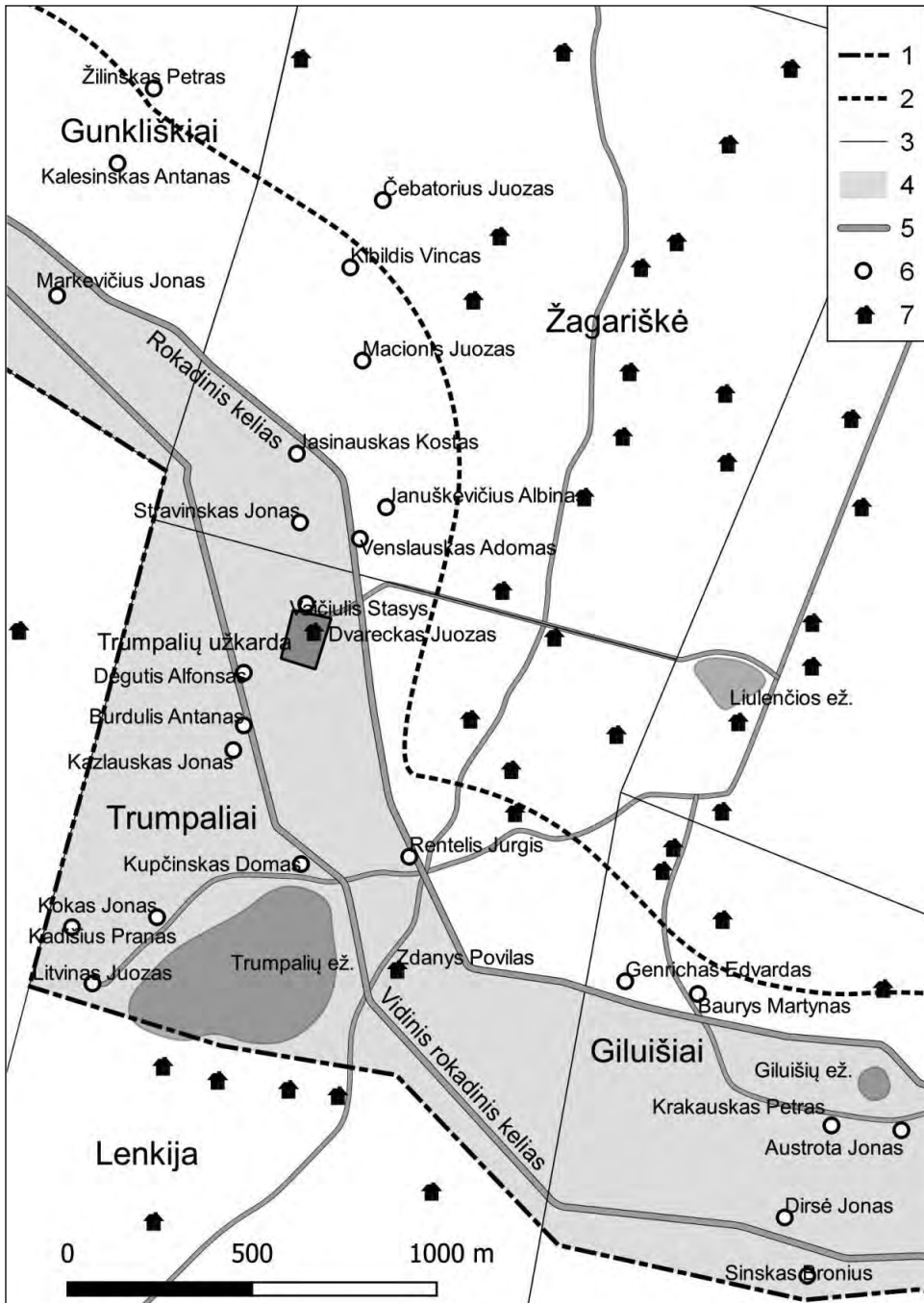
Summary

The article examines the establishing of prohibited border zones on the Lithuanian-Polish border and the forced displacement of residents by the Soviet border troops and Soviet authorities and aims to reconstruct this process. The objectives of this study are the following: (1) determining the chronology of displacement and actions taken by the occupying authorities, (2) identifying the boundaries of the border zone, the 800-metre border strip, and the territory from which residents were displaced and evaluating the spatial relationship between these areas, and (3) determining the scale of displacement, including the number of demolished homesteads and displaced residents. This topic belongs to the history of the struggles and sufferings of the Lithuanian nation, but unlike partisan warfare or deportations, it remains largely unexplored. Rare publications on this subject contain inaccuracies and biased facts. In 1940, shortly after occupying Lithuania, the USSR began strengthening its state border. Initially, the locations of border troops were established, border command posts were created, and barriers were installed. The scope of the project expanded further, with a decision to evacuate all residents from the 800-metre border strip. Following the directives received from Moscow, the Soviet authorities in Lithuania issued resolutions that defined the boundaries of the prohibited border zone. Residents were to be displaced from the 800-metre border strip, all structures belonging to them were to be removed, and the land was to come under the control of the Soviet border troops. The implementation of this plan began in the spring of 1941 but was disrupted by the war before all the residents could be fully displaced. In late 1946, the evacuation was carried out for the second time, with residents being relocated and their homesteads completely demolished. Geopolitically, the Soviet-Polish border was strictly isolating and barrier-like. It destroyed the existing landownership, the village system, and the network of roads, and severed social and economic ties. The previously densely populated border area turned into a deserted wasteland.

For this research, a segment of the state border adjoining the Sangrūda administrative district of the then Lazdijai County was selected. Based on archival and cartographic sources, as well as testimonies gathered through interviews, the article reveals the process, chronology, and the scale of the displacement of residents. Through a comparative analysis of cartographic materials, the locations of eliminated homesteads were determined and the identity and number of their inhabitants were established.

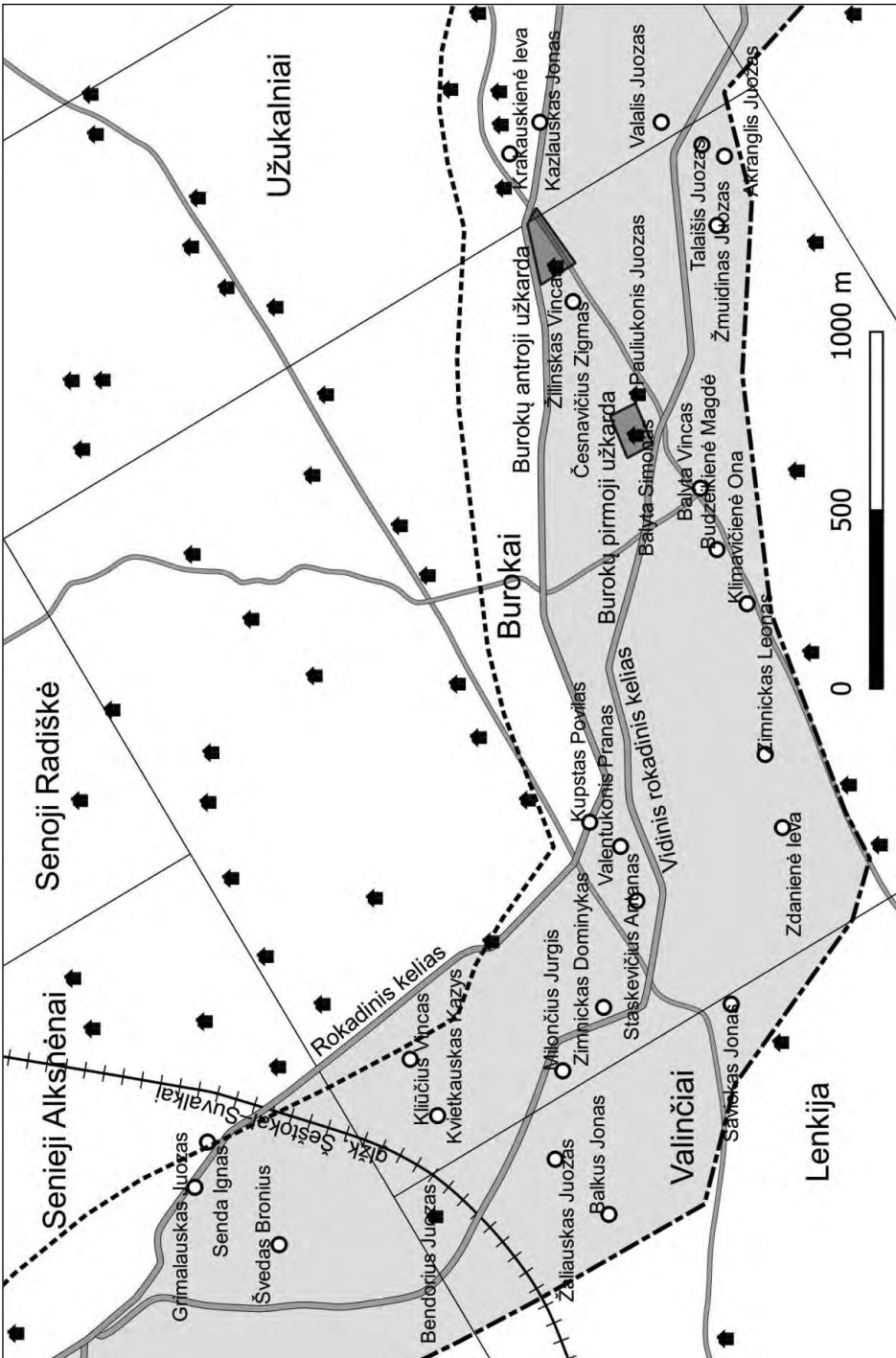
Keywords: cartographic analysis, Lithuanian-Polish border, border troops, border zone, national border

I priedas. Aptariamo pasienio ruožo vakarinės dalies kartoschema

1 – valstybės siena; 2 – 800 m pasienio juosta; 3 – kaimų ribos; 4 – pasienio zona;
5 – keliai; 6 – likviduotos sodybos; 7 – 1957 m. buvę sodybos

2 priedas. Aptariamo pasienio ruožo rytinės dalies kartoschema

3 priedas. Iš draudžiamosios pasienio zonos išskeldinti Sangrūdosa valsčiaus gyventojai pagal kaimus

Eil. Nr.	Gyventojų pavardė	Žmonių skaičius šeimoje	Eil. Nr.	Gyventojų pavardė	Žmonių skaičius šeimoje
Gunklišķiai					
1	Markevičius Jonas	6	3	Žilinskas Petras	9
2	Kalesinskas Antanas	7			
Iš viso:					22
Žagariškė					
1	Jasinauskas Kostas	6	5	Macionis Juozas	5
2	Stravinskas Jonas	9	6	Kibildis Vincas	6
3	Venslauskas Adomas	3	7	Čebatorius Juozas	2
4	Januškevičius Albinas	4			
Iš viso:					35
Trumpaliai					
1	Vaičiulis Stasys	8	7	Kokas Jonas	2
2	Dvareckas Juozas	7	8	Litvinas Juozas	1
3	Degutis Alfonsas	8	9	Kadišius Pranas	3
4	Burdulis Antanas	5	10	Rentelis Jurgis	1
5	Kazlauskas Jonas**	5	11	Zdanys Povilas	6
6	Kupčinskas Domas	8			
Iš viso:					54
Giluišķiai					
1	Genrichas Edvardas*****	nežinoma	7	Valukonis Kazys	6
2	Baurys Martynas*****	nežinoma	8	Markevičius Algirdas	6
3	Krakauskas Petras	8	9	Grabauskas Vincas	3
4	Pajaujienė Rožė****	5	10	Anza Antanas	11
5	Dirsė Jonas	2	11	Radžiūnas Jonas	3
6	Sinskas Bronius	6			
Iš viso:					50
Naujieji Alksnėnai					
1	Aleknavičius Vitalius	3	3	Gradickas Vincas	5
2	Mockevičius Vincas	6	4	Moliušis Juozas	9
Iš viso:					23
Senieji Alksnėnai					
1	Tamoševičius Juozas	5	5	Vitkauskas Jonas	3
2	Tumelis Vincas	9	6	Grimalauskas Juozas	6

3 priedas. (Tęsinys)

Eil. Nr.	Gyventojo pavardė	Žmonių skaičius šeimoje	Eil. Nr.	Gyventojo pavardė	Žmonių skaičius šeimoje
3	Tumelis Juozas	5	7	Senda Ignas	5
4	Keršulienė Julė***	5	8	Švedas Bronius	6
Iš viso:					44
Valinčiai					
1	Bendorius Juozas	4	3	Balkus Jonas	6
2	Žaliauskas Juozas	6	4	Savickas Jonas	3
Iš viso:					19
Burokai					
1	Kvietkauskas Kazys	4	11	Budzeikienė Magdė	4
2	Kliūčius Vincas	9	12	Balyta Vincas	5
3	Milončius Jurgis	7	13	Balyta Simonas*	1
4	Zimnickas Dominykas	5	14	Pauliukonis Juozas	5
5	Staskevičius Antanas	8	15	Česnavičius Zigmas	6
6	Kupstas Povilas	4	16	Žilinskas Vincas	6
7	Valentukonis Pranas	4	17	Akranglis Juozas	4
8	Zdaniienė Ieva*	6	18	Talaišis Juozas	5
9	Zimnickas Leonas	6	19	Žmuidinas Juozas	4
10	Klimavičienė Ona	6			
Iš viso:					99
Užukalniai					
1	Valalis Juozas	5	3	Krakauskienė Ieva	4
2	Kazlauskas Jonas	7			
Iš viso:					16
Paliūnėliai					
1	Simonavičius Jonas	4	4	Kuckailis Jonas	5
2	Galinis Jonas	4	5	Knyza Juozas	3
3	Gelumbauskas Pranas	8	6	Novika Antanas	7
Iš viso:					31
Berezninkai					
1	Bartninkas Antanas	9	8	Knyza Adomas	4
2	Kupstas Antanas	4	9	Petrašiūnas Antanas	7
3	Staskevičius Antanas	6	10	Knyza Antanas, Adomo	6
4	Knyza Antanas, Domo	9	11	Bansevičius Pranas	5
5	Urbanavičius Jonas	4	12	Knyza Pranas***	8

3 priedas. (Tęsinys)

Eil. Nr.	Gyventojo pavardė	Žmonių skaičius šeimoje	Eil. Nr.	Gyventojo pavardė	Žmonių skaičius šeimoje
6	Bansevičius Jonas, Prano	10	13	Bansevičius Jonas, Adomo	5
7	Staskevičius Jonas	9			
Iš viso:					86
Iš viso valsčiuje:					479

Šaltinis: 1942 m. Visuotinis Lietuvos Generalinės srities gyventojų surašymas [21].

Po pirmojo išskeldinimo į savo namus negrįžusių ir karo metais naujai atsikėlusių gyventojų duomenys paimti iš kitų šaltinių:

* Lietuvos pasienio policijos Seinų baro II rajono gyventojų sąrašas, 1939 m. [3, 12–13];

** Iš 800 m pasienio juostos išskeldinamų gyventojų sąrašai, 1941 m. [11, 112];

*** Iš 800 m pasienio juostos išskeldinamų Seinų apskrities gyventojų sąrašai, 1941 m. [16, 21–24];

**** Gyveno išvykusio vokiečio Jono Austrotos namuose [67].

***** Vokiečių tautybės gyventojai.